

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

1998 metai

Vilnius 1999

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

1998

VILNIUS 1999

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

1998

VILNIUS 1999

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė komisija

**Vytautas MERKYS (pirm.), Antanas TYLA (pirm. pavaduotojas),
Vacys MILIUS, Gediminas RUDIS, Rita STRAZDŪNAITĖ (sekretorė),
Gintautas ZABIELA**

**Redakcinės komisijos adresas:
Kražių g. 5, 2001 Vilnius**

Išleista Lietuvos istorijos instituto užsakymu

ISSN 0202-3342
ISBN 9986-34-038-1

RECENZIJOS, APŽVALGOS, ANOTACIJOS

Vykintas Vaitkevičius. Senosios Lietuvos šventvietės. Žemaitija. Vilnius: Diemedis, 1998. 744 p. 1500 egz.

Paskutiniame XX a. dešimtmetyje Lietuvos archeologai parašė bei paskelbė nemažai darbų, kurie į archeologijos mokslo istoriją įeis svariu indėliu. Vis dėlto stambių kapitalinio pobūdžio darbų pasirodė ne tiek daug. Daugiau jų būta tarybiniais laikais, kai nepaisant kvailų draudimų bei gausybės apribojimų, vis dėlto sugebėta juos parengti. Nepriklausomoje Lietuvoje tyrinėjamos temos kažkaip su-smulkėjo. Tačiau šioje taisyklėje yra išimčių. Vieną jų aptarsime plačiau.

Vykinto Vaitkevičiaus monografija „Senosios Lietuvos šventvietės. Žemaitija“ dienos šviesą išvydo sunkiai. Priežasčių buvo nemažai. Viena jų – šiandien bene sunkiausiai išsprendžiama – finansinė. Vis dėlto per porą metų nuo jos parengimo ši knyga atsirado ant žinių ištroškusio skaitytojo stalo. Daugiausia tai įvyko „Die-medžio“ leidyklos savininko Dano Kaukėno dėka. Šis faktas daug žadantis – brandžius mokslinius veikalus šiandien gali rimtai paremti ir privatus kapitalas. Kai „Senosios Lietuvos šventvietės. Žemaitija“ pasiekė skaitytojus, ne vienas, taip pat šių eilučių autorius, gana gerai pažinojęs visas knygos atsiradimo peripetijas, nustebė: tai bent! Nustebino ne vien knygos apimtis ar į ją sudėtos medžiagos kiekis. Pirmiausia nustebino jos parengimo lygis, o iki tol V. Vaitkevičiaus nepažinojusius – ir autorius.

Nuo trumpo autoriaus pristatymo, matyt, derėtų pradėti šią recenziją. Vykintas Vaitkevičius į Lietuvos archeologijos (pirmai pradžiai pavadinkime taip) erdves įskriejo meteoru. Knyga pasirodė autoriui dar neturint universiteto magistro diplomo. Prieš ją buvo gausūs straipsniai, nepaprastai nuosekliai išlaikantys jo pasirinktą tematiką – senųjų Lietuvos šventviečių tyrinėjimus¹. Senosiomis šventvietėmis

¹ Paminėsiu svarbesnius: Žmonės, pavirtę akmenimis, *Liaudies kultūra*, 1996, Nr. 5, p. 20–31; Akmenys su pėdomis Lietuvoje, *Lituanistica*, 1997, Nr. 2(30), p. 30–54; Alkas: lietuviškas paminklų kontekstas, *Lietuvos archeologija*, Vilnius, 1998, t. 15, p. 333–350.

V. Vaitkevičius pradėjo domėtis dar būdamas moksleivis. Medžiagą jis rinko ne tik iš gausios literatūros bei mažai kieno žiūrėtų archyvinių fondų, bet ir iš natūros: keliaudamas po kaimus, užrašinėdamas žmonių pasakojimus, identifikuodamas, kartografuodamas, fotografuodamas ir aprašydamas senųjų šventviečių vietas. Geriausiai pažįstamas Lietuvos regionas šio didžiulio darbo pradžioje buvo Žemaitija, tad natūraliai pirmoji šventviečių sąvado dalis skirta jai.

Recenzuojamoji knyga priklauso Lietuvoje nelabai dėkingam žanrui – specializuotiems sąvadinio-kataloginio pobūdžio darbams. Tačiau būtent tokie darbai yra mokslininkų labiausiai pageidaujami, dažniausiai cituojami ir laikui bėgant nepraranda vertės. Pavyzdžiu galima paimti visiems gerai žinomus archeologinius sąvados: F. Pokrovskio „Archeologinius žemėlapius“², P. Tarasenkos „Lietuvos archeologijos medžiaga“³, „Lietuvos TSR archeologijos atlasą“⁴, E. Ivanausko „Lietuvos pinigų lobius“⁵. Archeologijos istorijoje būta ir nevykusių bandymų parengti šio pobūdžio darbus, bet apie tai čia nesinori kalbėti. V. Vaitkevičius gerai susipažinęs su tokių leidinių stipriosiomis bei silpnomis vietomis, pavartęs ne vieną analogišką užsienio darbą, daugelio anksčiau pasitaikydavusių trūkumų išvengė. Katalogo sudarymo principai knygoje griežtai apibrėžti ir paaiškinti (p. 50–51). Remiantis jais, objektai aprašyti pagal vieningą sistemą, iš kurios gerai matyti, kokios rūšies žinių apie tą ar kitą vietą trūksta. O trūksta daug, net labai daug. Duomenys neretai XX a. pirmosios pusės, fragmentiški, atsitiktiniai. Tačiau tai ne V. Vaitkevičiaus darbo trūkumas. Tai visos Lietuvos archeologijos, istorijos, mitologijos, toponimikos, tautosakos ir dar bent kelių mokslų raidos trūkumas. Kiekvienas iš šių mokslų į senąsias šventvietes žiūrėjo iš savo varpinės, matydami tik savo spalvą. Ikkrikščioniškų tikėjimų vietų (net terminija nėra galutinai nusistovėjusi ir iki šiol diskutuojama, kaip tokius objektus vadinti) tyrimo srityje iki šio darbo žiojėjo didžiulė spraga, todėl „Senosios Lietuvos šventvietės. Žemaitija“ yra solidus luitas, pradedantis ją užkišti. Nenoriu pasakyti, kad V. Vaitkevičius yra senųjų šventviečių tyrinėjimų pradininkas Lietuvoje. Jo pirmtakų pavardės gražiai paminėtos pratarmėje (p. 5–6). Tarp jų, matyt, reikėtų išskirti V. Urbanavičių, kuris pirmasis ėmėsi šias šventvietes tyrinėti archeologiškai. Taip jau pasisuko istorija, kad mūsų sąmonėje dešimtmečiams įsitvirtino J. Jurginio nuostatos, suformuluotos jo knygoje apie krikščionybės bei pagonybės santykius⁶. „Iš jos (pagonybės. – G. Z.) kartais parenkami vaikams

² Ф. В. Покровский, *Археологическая карта Виленской губернии*, Вильна, 1893; Ф. В. Покровский, *Археологическая карта Гродненской губернии*, Вильна, 1895; Ф. В. Покровский, *Археологическая карта Ковенской губернии*, Вильна, 1899.

³ P. Tarasenska, *Lietuvos archeologijos medžiaga*, Kaunas, 1928.

⁴ *Lietuvos TSR archeologijos atlasas*, Vilnius, 1974–1978, t. 1–4.

⁵ E. Ivanauskas, *Lietuvos pinigų lobiai. Pasiėpti 1390–1865 metais*, Vilnius, 1995.

⁶ J. Jurginis, *Pagonybės ir krikščionybės santykiai Lietuvoje*, Vilnius, 1976.

vardai, klubams ir poilsio vietoms pavadinimai, imamos temos meno kūriniais, ieškoma šventyklų, aukurų ir kitų kulto relikvų, kuriamos legendos ir didinamas pagonišku dievų skaičius. Autoriui, turinčiam reikalo su rašytiniais kultūros istorijos šaltiniais, kilo ne tik noras, bet ir pareiga patikrint, kiek senovės lietuvių tikėjimo aprašymuose ir vaizdavimuose yra tiesos. Jeigu visa pagonims priskiriama egzotika su žmonių ir gyvulių aukojimu dievams, juos sudeginant, yra tiesa, tada krikščionybė turėtų atrodyti labai humaniška⁷. Komentarų čia nereikia. Mokslinis tyrinėjimas labai sudėtingo klausimo, kokia yra ikikrikščioniškųjų tikėjimų problematika, iš anksto buvo pakeistas politinėmis nuostatomis. Tad nenuostabu, kad kai žlugo ši savotiška „lietuvių kaip ateistų nuo pasaulio pradžios“ koncepcija, jos vietą užėmė tokie pat nemoksliniai diametraliai priešingi darbai, teigiantys, kad senovės lietuviai turėjo viską. „Rašytiniai ir archeologiniai šaltiniai rodo, kad lietuviai turėjo savo dievų stabus, jų kulto vietas ir dvasininkus žynius“⁸. Tam pagrįsti parašytos net atskiros knygos⁹, jau mūsų laikais sulaukusios nemažos kritikos¹⁰. Abu kraštutiniai rėmėsi tais pačiais šaltiniais. V. Vaitkevičius į problemą knygoje žvelgia siauriau, per Žemaitijos šventviečių prizmę, bei atsargiau, vengdamas kategoriškų teiginių.

Meniniu bei techniniu požiūriu „Senosios Lietuvos šventvietės. Žemaitija“ atrodo nepriekaištingai. Malonų išpūdį daro nuo viršelio iki paskutinio knygos puslapio. Apgalvota viskas: dizainas, pateikiamos medžiagos išdėstymo forma, žemėlapiai, iliustracijos. Knyga naudotis lengva: nuorodas į kataloginę jos dalį randame ir įvadinėje dalyje ties atskirų objektų grupių aprašymu, ir kiekvieno rajono žemėlapyje, pridėta ir abėcėlinė vietovardžių rodyklė joje nurodant objekto tipą. Pagalvota ir apie užsienio skaitytoją: pateikiamos gana plačios santraukos rusų ir anglų kalbomis.

Taip pat atsakingai V. Vaitkevičius pažiūrėjo ir į senųjų šventviečių klasifikaciją, kuri, ko gero, pirmą kartą Lietuvoje pateikiama tokia išsami. Tai miškai, medžiai, vandenys (upės, šaltiniai, ežerai, akivarai), pelkės, daubos, pievos, laukai, kalnai, akmenys (su gamtinėmis įdubomis, su plokščiadugniais dubenimis, smailiadugniais dubenimis, su dubenėliais, su pėdomis, stovintys, su plokštuma viršuje, su ženklais), keliai, apeiginės vietos archeologijos paminkluose, kaimai, koplyčios (recenzijoje šventviečių grupių pavadinimai pateikiami kiek apibendrinti lyginant su knygos tekstu). Taigi į šventvietes sujungti objektai, kurių duomenis iki tol rinko bent keli mokslai: archeologija, istorija, etnologija, tautosaka. Kiekvienas iš jų iki šiol tyrinėjo tik dalį šių objektų viena kuria kryptimi. Pavyzdžiui, archeologai bandė

⁷ Ten pat, p. 5–6.

⁸ B. D u n d u l i c n ė, *Lietuvos* (ar „lietuvių“ – dviejose knygos vietose nurodoma skirtingai. – G. Z.) *etnologija*, Vilnius, 1992, p. 224.

⁹ B. D u n d u l i e n ė, *Pagonybė Lietuvoje*, Vilnius, 1989; B. D u n d u l i c n ė, *Senovės lietuvių mitologija ir religija*, Vilnius, 1990.

¹⁰ Pvz., V. B a l t a k i e n ė, Romantiškų hipotezių keliais, *Darbai ir dienos*, Kaunas, 1998, t. 6(15), p. 305–315.

kasinėti akmenų su dubenimis, ženklais bei kelių garsių akmenų aplinkas, alkomis vadinamas vietas. Daugeliu atvejų tokie siauri tyrinėjimai nebuvo sėkmingi. Panašiai galima pasakyti ir apie kitų mokslų indėlį į senosios Lietuvos šventviečių tyrinėjimus. V. Vaitkevičius peržengė šią „žybybinę“ ribą ir į šventviečių problematiką pažvelgė kompleksiskai. Tai bene didžiausias, sakyčiau, metodologinis jo nuopelnas šioje srityje. Į šventvietes, kaip į mūsų senojo kultūros paveldo visumą, pažvelgta ir kiekybiniu aspektu, bandant suregistruoti visas žinomas tokias vietas. Dabar apie Žemaitijos regiono šventvietes jau galime kalbėti ir skaičių kalba: kiek ko kur yra. Ogi skaičių kalba yra mokslo kalba. Tai atsakymas skeptikams, kurie šioje objektų grupėje įžiūrėta vien „bobučių pasakas“ ir „piemenų išmislus“. Buvo laikas, kai panašiai žiūrėta ir į kitus, dabar jau visuotinai pripažintus kultūros paveldo elementus, pvz., piliakalnius ar pilkapius. Būti pirmuoju registruotoju yra istoriškai garbingas, bet dabartiniu požiūriu nedėkingas reikalas: vietoj pagyrimų greičiau gali nusipelninti kritikos. Šioje recenzijoje sąmoningai vengiu abejoti vieno ar kito objekto priskyrimu senosioms šventvietėms, nors tokių abejonių galima pareikšti ne vieną. Ne tai svarbiausia. Nebuvo tyrinėtojo, kuris, užsimojęs įveikti didžiulį darbų barą, tai padarytų absoliučiai sėkmingai. Vieno iš Lietuvos archeologijos korifėjų Petro Tarasenkos 1928 m. išleista „Lietuvos archeologijos medžiaga“ šiandien irgi daug kur patikslinta ir papildyta, bet tai nemenkina šio darbo reikšmės tuomet ir dabar. Lygiai tą patį galima pasakyti apie V. Vaitkevičiaus „Senąsias Lietuvos šventvietes“.

Vis dėlto norėtusi sugrįžti prie vieno aptariamąsios knygos aspekto, kuris yra gana svarbus tyrinėjant senąsias šventvietes. Tai jų klasifikacija, kai knygoje vieno ar kitokie objektai skiriami šventvietėms. Klasifikacijos teigiamumai jau buvo minėti. Dabar tenka sustoti prie abejotinų ar diskutuotinų. Pagrindinėms šventviečių grupėms aptarti skirta didžioji įvado dalis (p. 9–48). Čia greta visuotinai pripažintų šventviečių grupių yra kelios, kurių siejimą su jomis, matyt, dar reikia įrodyti. Medžiai, kuriuose, pasak padavimų, buvo kariami baudžiauninkai, prie jų vykdomos kitokios bausmės, gali būti susiję su realiais istoriniais įvykiais (neužmirškime, kad baudžiava bei pono savivalė valdiniais Lietuvoje egzistavo iki 1861 m.), o ne su iš senosios pasaulėjautos perimtais nelaimių ir kančių motyvais (p. 15). Raudonės pilies-dvaro (Jurbarko r.) parke yra net du medžiai – liepa ir pušis (p. 627), susiję su baudžiauninkų baudimu. Dvaras čia stovi nuo XVII a., tad šių medžių istoriškumo (ne šventumo) motyvas yra visai galimas. Bažnytkalniai ar koplyčkalniai tikslingiau yra siedintini su jau krikščioniškomis vietovėmis (paprastai su koplyčių vietomis). Nors V. Vaitkevičius šiuo atveju daro išlygą teigdamas, kad „Bažnytkalniai, Koplytkalniai, ant kurių yra stovėjusios koplyčios bei bažnyčios, šventkalniais kataloge nelaikomi“ (p. 30), tačiau kai kurie šio pobūdžio objektai į sąvadą pateko. Toks, matyt, yra Pūckorių koplyčkalnis (Plungės r.) (p. 246). Kai kurie koplyčkalniai laikui bėgant bus pakeitę pavadinimus. Kuodžių kalva (Telšių r.), dabar vadinama Vorkalniu, į archeologijos paminklų sąrašus įrašyta kaip alkakalnis (kadaise mėgta neišskius objektus taip įpaminklinti) (p. 304–305), greičiausiai bus senosios

Lieplaukės bažnyčios (ar bent jau koplyčios) vieta. Tai liudija ne tik užrašyti pasakojimai, bet ir istorinės žinios (bažnyčia minima nuo 1613 metų, dabartinė pastatyta tik 1861–1862 metais)¹¹. Kitas klausimas, kad nemažai koplyčių buvo įkuriamos veikiant ankstesnių šventviečių tradicijai arba žodis „koplyčia“ galėjęs reikšti visai kitokio pobūdžio statinį, su šventviete nesusijusį. Šitai pastebėta Ruklos piliakalnyje (Jonavos r.)¹². Kai kurie piliakalniai įtraukti į šventviečių sąrašus, ko gero, labiau „dėl skaičiaus“, o ne pagrįsti realia medžiaga. Nuostata, kad dalis Lietuvos piliakalnių galėjo būti šventvietės, reiškia jau kuris laikas ir istoriškai galbūt nėra klaidinga (nieko nuostabaus, kad, pvz., pilyje buvo kažkokia vieta apeigoms), tačiau jos laikantis tuomet reikėtų įrašyti į šventviečių sąrašus visų žinomesnių pilių vietas. O dabar patenka viena kita su piliakalniais būdingais klasikiniiais padavimais. Tokie yra Gegužių (p. 378) ar Seredžiaus (p. 627–628) piliakalniai. Pagrindas – dažnai romantinio pobūdžio nežinia kieno sugalvotos XIX a. pabaigos ar XX a. pradžios sakinio ilgio žinutės, teigiančios čia buvus šventyklas. Dalies jų klaidingumas akivaizdus, pvz., jau minėtu Seredžiaus piliakalnio atveju, kur 1885 m. „Aušroje“ paskelbta žinutė apie piliakalnio pylimą. O Žemaitijai ypač būdingų Pilalių šventviečių sąrašė beveik nėra. Dauguma Pilalių nieko bendra neturi su piliakalniais ar kitomis žmonių gyvenimo ar gynybos vietomis. Nėra jose ir senųjų laidojimų požymių. Toks Pilalių neapibrėžtumas jau kuris laikas verčia spėlioti dėl jų siejimo su senosiomis šventvietėmis¹³. Aiškesnės V. Vaitkevičiaus pozicijos šiuo klausimu sąvade nerandame. Dar viena problemiška senųjų šventviečių grupė yra apeigų vietos kapinynuose ir piliakalniuose (p. 46–47). Neginčydami pačios jų esmės (kiekvienoje gyvenvietėje kažkur žmonės turėjo šias apeigas atlikinėti, o laidojant žmogų vienkios ar kitokios apeigos buvo atliekamos visada), atkreipiame dėmesį į tai, kad čia ypač svarbi yra archeologinių kasinėjimų metu surastų liekanų interpretacija. Paprastai tai padaro objektą tyrinėjantis archeologas, ir jo nuostatos ilgam įsitvirtina mokslinėje literatūroje. Tačiau ar jos visuomet būna pagrįstos? V. Vaitkevičius kapinynuose ir piliakalniuose nurodo iš viso esant 15 (13 tikrų) apeigų vietų (p. 47). Tarp jų yra labai abejotinų (Imbarės, Kukių, Vidgirių atvejai), o viena – Dauglaukio alkvietė (p. 601) – ir aiškiai klaidinga (išskyrus galbūt minimą „erdvinio orientavimosi vietą“). Dauglaukio neįtvirtintą gyvenvietę suradęs ir ją tyrinėjantis A. Malonaitis kažkodėl atkakliai vadina alkviete¹⁴, nors pagal visus požymius (kultūrinio

¹¹ K. Misius, R. Šinkūnas, *Lietuvos katalikų bažnyčios*, Vilnius, 1993, p. 432.

¹² G. Zabiela, Ruklos piliakalnio tyrinėjimai 1997 metais, *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1996 ir 1997 metais*, Vilnius, 1998, p. 114.

¹³ V. Dugudis, I tūkstantmečio pr. m. e. šiaurės Žemaitijos piliakalniai (1. Būdingesnieji piliakalnių bruožai ir jų įtvirtinimai), *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. A serija*, 1986, t. 2(95), p. 34–35.

¹⁴ A. Malonaitis, Dauglaukio alkvietės ir kapinyno tyrinėjimai 1992 ir 1993 metais, *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1992 ir 1993 metais*, Vilnius, 1994, p. 53–56; A. Malonaitis, Dauglaukio

sluoksniu sudėtis, radiniai) tai tipiška gyvenvietė. Galiausiai norisi paminėti dar vieną problemą, kažkiek susijusią su senųjų šventviečių vietomis. Tai pastaruoju metu tarp archeologų (ir ne tik tarp jų) populiarėjančios vietos, siejamos su senuoju Lietuvos gyventojų pasaulio pažinimu (paleoastronominiai įrenginiai, „erdvinio orientavimosi vietos“ ir panašiai). Kelios jų (Palangos, Dauglaukio, Purmalių atvejai) pateko ir į V. Vaitkevičiaus knygą. Ar pagrįstai jos laikomos šventvietėmis? Gal tai kitokio pobūdžio mūsų senovės objektai? Klaustukų skaičių buvo galima gerokai sumažinti deramai pasinaudojus šaltinių kritikos mokslo teikiamomis galimybėmis.

Rašant didžiulį (galima pasakyti ir atviriau – milžinišką) darbą, aišku, neišvengta ir vienos kitos klaidelės ar netikslumo. Paprastai tai smulkmenos ar redakcinio pobūdžio neapsižiūrėjimai. Šilalės (Skuodo r.) akmuo II (p. 147) yra ne su plokščiadugniu, o su smailiadugniu pusrutulio formos dubeniu¹⁵. Kataloge prie kapinynuose ir piliakalniuose tirtų apeigų vietų Imbarėje nurodyta 20-toji pozicija (p. 47) (tai akmuo (p. 71–72)), o turi būti 19-toji (p. 71). Kukių duobė kažkodėl parašyta didžiosiomis raidėmis (p. 170), ir pagal knygos struktūrą rodo tikrinį jos pavadinimą, o to tikrovėje nėra. Tas pat padaryta Vidgirių atveju (p. 661–662). Tam tikrą V. Vaitkevičiaus romantišką nusiteikimą šventviečių atveju rodo ir kai kurių objektų įtraukimas į sąvadą jų nenumeravus. Pvz., 1899 m. F. Pokrovskis nurodo, kad Plateliuose, grafo Platerio dvaro sode, kaip papuošalas stovėjusi nedidelė akmeninė sėdinčio žmogaus figūra (p. 234). Kaip ši žinutė susijusi su senosiomis Lietuvos šventvietėmis?

„Senosios Lietuvos šventvietės. Žemaitija“ – didžiulis ir labai reikalingas Lietuvai darbas. Jis rodo turtingą bet gerokai primirštą mūsų praeities palikimą. Maždaug trečdalį Lietuvos teritorijos apimančioje Žemaitijoje suregistruotos 1006 senosios šventvietės. Net jeigu atsižvelgę į aukščiau išsakytas pastabas ši skaičių sumažinsime koku 10% (maždaug tiek sąvade gali būti ne šventvietinio pobūdžio objektų), vis vien visoje Lietuvoje turėsime milžinišką jų skaičių, kone prilygstantį dabar žinomam visų archeologijos paminklų skaičiui. Pats laikas, kol dar įmanoma, rimtai susirūpinti šių objektų apsauga. Apskaita, manau, pasirūpins V. Vaitkevičius, mums pateikdamas kitus „Senųjų Lietuvos šventviečių“ tomus.

Gintautas Z a b i e l a

alkvietės tyrinėjimai, *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1994 ir 1995 metais*, Vilnius, 1996, p. 45–46; A. M a l o n a i t i s, Dauglaukio alkvietės tyrinėjimai, *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1996 ir 1997 metais*, Vilnius, 1998, p. 86–88.

¹⁵ G. Z a b i e l a, 1987 m. Skuodo rajono archeologijos paminklų žvalgymo ataskaita, *Lietuvos istorijos instituto rankraštynas*, f. 1, Nr. 1372, p. 24.

Mūsų Kudirka / sudaryt. Zenius Š i l e r i s. Marijampolė: Ramona, 1998. 352 p. 3000 egz.

Tai jubiliejinio Vinco Kudirkos minėjimo leidinys, kurio poligrafijai nieko neprikūši: gražus viršelis ir maketas, geras popierius ir šviri spauda. Atrodytų, nėra ko kritikuoti ir knygos turinį, juk čia naujas tekstas tėra vien „Paaiškinimai. Atsiminimų šaltinių nuorodos“ knygos gale (p. 346–351). Visa kita medžiaga imta jau iš Anapilin išėjusių autorių. Išimtis tik Juliaus Būtėno „Pokalbiai su Vinco Kudirkos bendradarbiais“, kuriuos autorius rašė seniau, bet dabar šiam leidimui pataisė. Įvardiniu straipsniu pasirinktas sociologo Vytauto Kavolio darbas apie V. Kudirką „Žmogaus genėzė“. Iš kur jis imtas, paaiškinimuose nenurodyta, tačiau reikia manyti, kad iš atitinkamo naujausio V. Kavolio raštų leidinio „Žmogus istorijoje“ (Vilnius: Vaga, 1994, p. 11–62).

Po V. Kavolio straipsnio eina V. Kudirkos ir jo amžininkų Pijaus Grigaičio, Kotrynos Grigaitytės, Jono Basanavičiaus, Juozo Kačergiaus, Jono Bulotos, Jono Stalioraičio, Antano Miluko, Jono Jablonskio, autentiški Vytauto Bičiūno, Kazio Griniaus, Adomo Grinevičiaus, Jono Valaičio, Jono Kriaučiūno, Jono Beržanskio, Jono Kasakaičio, Martyno Jankaus, Juozo Bagdono, Gabrieliaus Landsbergio-Žemkalnio, Saliamono Banaičio, Juozo Stankūno, Petro Leono, Prano Mašioto, Petro Pranciškaus Būčio, Vinco Palukaičio, Mailos Talvio, Zofijos Kriaučiūnienės, Jono Staugaičio, Antano Gudaičio, Kazio Samajausko, Joanos Griniuvienės, Gabrielės Petkevičaitės-Bitės, Jadvygos Juškytės, Petro Avižonio, Motiejaus Čepo, Petronės Vitkauskytės-Krūzaitienės, Marijos Krūzaitytės-Sideravičienės, Stasio Matulaičio, Uršulės Kudirkaitės-Akelienės atsiminimai. Juozo Tumo-Vaižganto straipsnis „Vincas Kudirka – Vincas Kapsas“ priklauso daugiau biografijų žanrui, nes autentiški atsiminimai skęsta kitų žmonių žodinėje informacijoje ar iš spaudos paimtoje medžiagoje. Beje, iš kur jis paimtas, knygoje nenurodyta, bet iš teksto matyti, kad tai fragmentas to, kuris buvo spausdintas jubiliejiniam V. Kudirkos „Varpe“ (Varpas, 1924, p. 3–44).

Be to, knygoje prakarčiui su atsiminimais dedami žurnalistinio tipo reportažai apie pokalbius su V. Kudirką mačiusiais ir jį pažinojusiais žmonėmis. Be jau minėto J. Būtėno straipsnio, randame Antano Pauliukonio, Vytauto Bičiūno, Stasio Ankevičiaus, J. Kryvio (turbūt Petro Mikutaičio), Jono Kardelio, Justo Paleckio, Antano Gintnerio ir Simo Miglino reportažus. Pastarieji, kaip savitas žanras, nuo atsiminimų neatskirti nei išdėstymu, nei specifinės vertės aptarimu pratarmėje ar autentiškame įvade, kurių knygoje, deja, stinga.

Knygos sudarytojas prieš minėtuosius atsiminimus ir reportažus įdėjo istoriko profesoriaus Egidijaus Aleksandravičiaus moto: „Palikuonių teisė interpretuoti praeitį kartais tiesiog neleidžia praėjusios epochos žmonėms patiems kalbėti“ (p. 51). Tuo skaitytojas sugestionuojamas atidžiai išklaudyti, ką kalba atsiminimų autoriai, tie žmonės, kurie bendravo su Kudirka. Deja, knygos sudarytojas šitai

suprato kitaip. Norėdamas padėti skaitytojui „teisingai“ suprasti atsiminimų autorių mintis, ryžosi publikuojamų atsiminimų informaciją tam tikru mastu dozuoti. Pasirinkti du dozavimo būdai – atsiminimų suskaidymas atskirais gabalais ir jų mozaikinis išdėstymas, spraudžiant į kraštotyrimus rėmus – skyrius „Paežeriuose“, „Marijampolėje“, „Seinuose“, „Vėl Marijampolėje“, „Varšuvoje“, „Šakiuose“, „Naujamiestyje“. Dėl to vientisi J. Kačergiaus, K. Griniaus, J. Staugaičio, G. Landsbergio-Žemkalnio atsiminimai tapo suskaidyti į dvi ir daugiau dalis. Pastarosios prarado tarpusavio ryšį.

Antrasis informacijos dozavimo būdas – tai pastangos išbraukti viską, kas sudarytojui pasirodė nereikalinga. Sudarytojas „Paiškinimuose“ kukliai nurodo, kodėl tekstai kupiūruoti, mat „buvo stengiamasi, kiek įmanoma, išvengti pasikartojimų“ (p. 347). Istorikai žino, ką reiškia tie skirtingų autorių „pasikartojimai“, – jie rodo savitą kiekvieno žmogaus įvykių suvokimą, atminties aštrumą ir suteikia galimybę tyrinėtojui ieškoti objektyvumo, naujų aprašomojo asmens (šiuo atveju V. Kudirkos) biografijos spalvų ir atspalvių. Tačiau aiškiai matyti, kad autentiški tekstai braukti ne vien dėl „pasikartojimų“. Antai nubrauktos visų atsiminimų antraštės. Išimtis padaryta tik V. Kavolio ir J. Tumo-Vaižganto straipsniams. Galbūt jiems, kaip įžymybėms, padaryta ypatinga pagarba, tačiau ar mažiau jos verti J. Basanavičius, J. Jablonskis, K. Grinius, G. Petkevičaitė-Bitė ir t. t. Pagaliau vienoda pagarba turi lydėti visus publikuojamus autorinius kūrinius, juos gina atitinkamos archeografinės taisyklės ir netgi, sakysim, dabartiniai autorių teisių įstatymai.

Tiesą sakant, reikiamos pagarbos nesulaukė nė V. Kavolio ir J. Tumo-Vaižganto tekstai. Antai iš V. Kavolio išbrauktas moto, susidedantis iš J. Tumo-Vaižganto, J. Bulotos, G. Petkevičaitės-Bitės, Vinco Mykolaičio-Putino ir Mailos Mikkolos (Talvio) citatų, kurios nubrėžia autoriaus tyrinėjimo kryptį ir parodo, į kuriuos taškus koncentruoja dėmesį ši „psichologinė Vinco Kudirkos studija“. Beje, mūsų recenzuojamojoje knygoje praleista ir straipsnio pabaiga – panaudotos literatūros bei šaltinių sąrašas, „Žmogaus genezės“ plėtros studijų paminėjimas ir padėkos rankraščio recenzentams mokslininkams Vincui Trumpai ir Petruui Tunkūnui. Be to, publikuojamojo straipsnio viduryje taip pat pastebėjau nereikalingų redagavimų ir nedidelių praleidimų.

Kur kas blogiau pasisėkė J. Tumui-Vaižgantui. Trūksta viso „Įvado“, skyrelio „Lenkų pozityvizmo auklėtinis“, poros laišku artimiesiems ir Petruui Grigaičiui, skirsnio „Iš literatūros darbų“ pradžios. Tačiau rinkinyje pirmą kartą poroje vietų randame praleidimus žyminčius daugtaškius (p. 324, 328). Literatūros klasiko tekstas taip pat „redaguotas“, taisinėtas.

Rinkinyje yra ir paties V. Kudirkos tekstas, istoriografų laikomas tautinio atsiuvertimo išpažintimi. Šis tekstas imtas, nors tai nepažymėta, iš Aldonos Vaitiekūnienės parengtojo Kudirkos raštų tomo (Raštai, t. 2, Vilnius, 1990, p. 540–543). Pirmą kartą buvo spausdintas 1893 m. „Varpe“ (Nr. 3, p. 34), minint dešimtąsias „Aušros“ pasirodymo metines, publicistinėje „Tėvynės varpų“ skiltyje, ir pastebėsime – be jokio

parašo. Tad tikrasis autorius anuomet mažai kam buvo žinomas. Kudirka į skaitytoją kreipėsi autobiografinė forma. Reikia manyti, kad publicistiniais tikslais dramatinizavo atsivertimą į lietuvių. Paskutinėje straipsnio pastraipoje atsiskleidžia didaktinis tikslas, – „atskaldyti lietuvių“ reikia ne smerkti, bet sudaryti jiems sąlygas susipažinti su lietuviškais laikraščiais ir visu tautiniu sąjūdžiu. Šią pastraipą rinkinyje praleidus ir visą straipsnį suskaidžius į dvi dalis, nutrūko mintis ir išnyko svarbiausia jo prasmė. Be to, mintis nukentėjo ir dėl savavališko redagavimo – nepažymėti kursyvinai, retinti žodžiai.

Filologai ir bene visi kultūrininkai ypač atidžiai žiūri į J. Jablonskio-Rygiškių Jono, dabartinės lietuvių bendrinės rašomosios kalbos tėvo, literatūrinį palikimą. Deja, rinkinyje „Mūsų Kudirka“ J. Jablonskio atsiminimų tekstai redaguoti bene daugiausia. Kaip pavyzdį paimkime „Varpe“ (1903, Nr. 3, p. 96–99) spausdintus atsiminimus „Iš atsiminimų vieno iš daugelio“. Tekstas be jokio atitinkamo pažymėjimo praleistas penkiose vietose, iš viso apie pusę visos apimties. Kartais net vienas kitas praleistas žodis iškreipia mintį ir žaloja sakinio grožį. Pavyzdžiui, sakinyje „Paskutinėse kliaose buvau jau tikras lenkas, kaip ir visi kiti mano draugės lietuviai, draugai – lietuviai su manimi ir aš su jais kalbėjomės tiktai lenkiškai <...>“ suredaguotas taip: „Paskutinėse klasėse buvau jau tikras lenkas, kaip ir kiti mano draugai lietuviai. Jie su manimi ir aš su jais kalbėjomės tiktai lenkiškai <...>“ (pabraukta mūsų). Sakinių skaidymas, pastraipų ir išretintų žodžių nepaisymas palietė J. Jablonskio tekstus lygiai kaip ir kitus.

Bene geriausiai pasisekė „eiliniam“ autoriui J. Kačergiui, nes praleista tik pati jo atsiminimų pradžia. Toliau pasitenkinta nedideliu kalbos redagavimu ir išbraukta išnaša apie Bazilių termino reikšmę bei kažkodėl neįtikusios 1878 ir 1879 m. datos.

Žinoma, skaitytojui įkyrėčiau, jei imčiau šitaip nagrinėti visus kitus atsiminimus. Ne geriau ir su jais. Visiškai aišku, kad recenzuojamasis rinkinys gali patenkinti vien periferinius kultūrininkus, kuriems apie Kudirką pakanka bendriausių žinių. Tas, kas norės giliau tyrinėti mūsų Varpininką ir jo laikus, su šiuo rinkiniu turi elgtis labai apdairiai, kad nebūtų jo suklaidintas. Juk jau seniai neteko matyti tokios nepagarbos mūsų rašytiniam kultūros paveldui. Negi taip, anot E. Aleksandravičiaus epigrafo, galima naujoviškai prakalbinti „praėjusios epochos“ žmones.

Vytautas M e r k y s

Žiemos karas ir Lietuva (dokumentų rinkinys). Vilnius: Suomijos ambasada Lietuvoje, Vilniaus pedagoginio universiteto Istorijos fakultetas, 1997. 136 p. 400 egz.

Recenzuojamasis dokumentų rinkinys išleistas Suomijos valstybės Nepriklausomybės 80 metų jubiliejui pažymėti (Suomija savo Nepriklausomybės jubiliejų šventė 1997 12 06). Jis supažindina su nepublikuotais lietuviškos kilmės dokumentais, saugomais Suomijos Helsinkio karo ir Joensuu apskrities archyvuose, yra naujas įnašas į negausią Žiemos karo lietuvišką istoriografiją.

Dokumentų rinkinys įdomus ir tuo, kad Lietuvos ir Suomijos istorijoje daug bendro: abi yra nedidelės valstybės, ne vieną šimtmetį jautusios įvairų savo didžiulio ir grėsmingo kaimyno spaudimą. Lietuva ir Suomija beveik kartu paskelbė savo Nepriklausomybes ir šventė savo Nepriklausomybių 80-ies metų jubiliejus. Rinkinys rodo, kaip visomis išgalėmis Suomijai, kaip agresijos aukai, stengėsi padėti Lietuvos žmonės.

„Pats augęs po svetimu lenkų jungu, kentėdamas užgaules ir skriaudas iš buvusių savo ponų – įvairių lenkų valdininkų, pažinau, supratau, kas yra laisvė ir ko mes nustojame josios netekę. Todėl aš ir džiaugiuosi Suomų Tautos pasiryžimu ginti savo Nepriklausomybę, nes toji tauta, kuri negina savo laisvės, neverta gyventi“, – rašė Švenčionėlių apskrities Pabradės valsčiaus Prienų kaimo liaudies mokytojas, 21 metų jaunuolis Algirdas Bielinis Suomijos konsului Kaune (laiškas be datos, konsulate gautas 1940 01 08). Šio laiško ištrauką pacitavau iš recenzuojamojo dokumentų rinkinio (p. 70). Ir noriu pasakyti, kad ne vien šio laiško mintys teikia peno aukščiau minėtiems pasvarstymams.

Vadinamasis Žiemos karas (kai kurių istorikų dar vadinamas „105 dienų karu“) buvo didžiulės Sovietų Sąjungos karas prieš nedidelę, bet išdidžią ir labai laisvę mylinčią Suomijos valstybę. Suomia, nepaisydami didžiulio karinių jėgų skirtumo jų nenaudai, drąsiai pakilo su ginklu rankose ginti savo laisvės ir nepriklausomybės. Karas tęsėsi vos 3 su trupučiu mėnesio (1939 11 30–1940 03 12), tačiau pasaulyje sukėlė didžiulį atgarsį. Šis karas dėl suprantamų priežasčių Lietuvos istoriografijoje beveik nenagrinėtas ir daugumai Lietuvos žmonių gana mažai žinomas. Todėl noriu priminti, kad jau 1939 m. gruodžio 14 d. Tautų Sąjunga svarstė Suomijos skundą prieš Sovietų Sąjungą dėl šio karo ir nutarė iš Tautų Sąjungos narių pašalinti agresorių – Sovietų Sąjungą. Pasaulio valstybėse pradėjo kurtis pagalbos Suomijai komitetai. Jau po 4 dienų, kai Sovietų Sąjunga buvo pašalinta iš Tautų Sąjungos, 1939 m. gruodžio 18 d. Suomijai suteikti pagalbą paragino ir Tautų Sąjungos generalinis sekretorius. O Lietuvos padėtis tuo metu buvo ypač sudėtinga ir sunki. Lietuvai nežinant, jau buvo pasirašytas grobuoniškas Molotovo-Ribbentropo sandėris, Lietuva buvo priversta pasirašyti su Tarybų Sąjunga vadinamąją savitarpio pagalbos sutartį, į Lietuvą buvo įvestos Raudonosios armijos įgulos ir Lietuva, neišdrįsusi Suomijos pavyzdžiu pasipriešinti agresoriui ginklu, gyveno paskutinius Nepriklausomybės

mėnesius. Lietuvos politinės padėties sudėtingumą aiškiai rodo to meto Lietuvos užsienio reikalų ministro J. Urbšio 1939 12 04 šifruota telegrama į Ženevą Lietuvos nuolatinės delegacijos prie Tautų Sąjungos įgaliotajam ministrui J. Savickiui, kad, svarstant Sovietų Sąjungos pašalinimą iš Tautų Sąjungos narių, reikia susilaikyti nuo bet kokių žygių (p. 93). Dar detalesnė politinė situacija matyti iš rinkinyje publikuojamų Lietuvos nuolatinės delegacijos prie Tautų Sąjungos įgaliotojo ministro J. Savickio konfidencialių 1939 12 15 ir 1939 12 17 pranešimų Lietuvos užsienio reikalų ministrui J. Urbšui (p. 94–104).

Čia turiu atkreipti dėmesį į tai, kad rinkinio sudarytojai Audronei Janužytei vos trimis Lietuvos centriniame valstybės archyve saugomais dokumentais pavyko nuostabiai gerai atskleisti to meto Lietuvos politinę padėtį bei laikyseną Žiemos karo atžvilgiu.

Rinkinyje publikuojami dokumentai aiškiai rodo, kad, nepaisant labai sudėtingos Lietuvos politinės padėties, Lietuvos gyventojai, kaip ir kitų pasaulio valstybių geros valios žmonės, parodė didžiulį dėmesį ir teikė materialinę bei moralinę paramą agresijos aukai. Žmonės net ruošėsi vykti savanoriais kariauti Suomijos pusėje, rašė laiškus Suomijos atstovybei, siuntė kariaujančiai ir krauju plūstančiai tautai užuojautos bei padaršinimo žodžius, rėmė pinigais.

Antai tik prasidėjus karui, 1939 12 05 Kaune, Daukanto g. 12–19 gyvenęs Bonifacas Ramanauskas siunčia laišką Suomijos maršalui C. Mannerheimui (p. 60), o Kauno Krėvos g. Nr. 9 gyventojas rašo: „Drąsumas ir karžygiškumas, kurį dabar rodo suomiai, gali būti pavyzdžiu net lietuviams. Nelygioje kovoje geriausios sėkmės ir tvirtybės linki vienas iš daugelio suomių draugų Algirdas Gustaitis“ (p. 61). Savanoriu į suomių oro pajėgas prašėsi Lietuvos oro pajėgų karo lakūnas, 35 metų kapitonas Vytautas Varanavičius (p. 56). Kaunietis Karvelis rašė: „Begalinius skausmus Suomijos Tautai kenčiant, skiriu Jai savo algos vieno mėnesio 25% uždarbio... Užpuolikų vadai, kurie yra žmogaus pavidale piktieji bestijos, turi gi kada žmonių kančiomis paspringti ir amžiams prasmegti!“ (p. 75). Tauragės valstybinės gimnazijos VII klasės mokiniai be mokyklos vadovybės žinios, reikšdami suomių tautai užuojautą, siunčia piniginę perlaidą (p. 84). Kitas dokumentas. „Užjausdami kilniajai Suomijos Tautai dėl taip didelių kančių, kurias didvyriškoji Tauta turėjo pakelti garbingoje kovoje už laisvės ir taikos idealus, siunčiame iš Tauragės piniginę auką...“ – tauragiškių vardu rašo kun. Jonas Vėlūtis (p. 85). V. Petravičius, Kauno „Aušros“ berniukų gimnazijos VIII^c klasės mokinys, rašo: „Jūsų heroiški žygiai yra jau įamžinti istorijos puslapiuos, karšta tautos ir tėvynės meilė liks visiems amžiams pavyzdžiu“ (p. 72). O ką galima pridurti prie jau minėto mokytojo A. Bielinio žodžių: „Dabar Suomių Tautai atsidūrus sunkioje padėtyje, aš pasiryžau prašyti... priimti mane į Suomijos armiją, kaipo savanorį. Tai būtų mano auka ant Laisvės aukuro. Prašyčiau neatsisakyti priimti jos, nes turtų neturiu, kuriuos galėčiau pavesti Jūsų dispozicijai, bet užtat aukoju pats save“ (p. 71).

Visų dokumentų neišcituosiu. Jų rinkinyje 39. Manau, kad, susidomėję šiuo re-
tu, kruopščiai parengtu ir gražiai išleistu dokumentų rinkiniu, skaitytojai patys su
jais susipažins.

Noriu atkreipti dėmesį į tai, kad dokumentų rinkinys išleistas ne tradiciniu bū-
du apdorojant publikuojamus dokumentus, anotuojant juos, ištaisant pasitaikančias
korektūros ir kitas klaidas, o publikuojamos dokumentų elektrografinės kopijos. Be
pratarmės ir įvado, kuriuos parašė Audronė Janužytė, rinkinys suskirstytas į 3 sky-
rius: Lietuvos kariai-savanoriai, dalyvavę Žiemos kare; Lietuvos gyventojų ir pabė-
gėlių iš Lenkijos moralinė ir materialinė pagalba suomiams Žiemos kare; Lietuvos
vyriausybės pozicija Žiemos karo metu. Taip pat yra dokumentų vertimai į lietuvių
kalbą; dokumentų sąrašas ir jų saugojimo vieta; asmenvardžių bei vietovardžių ro-
dyklės ir turinys.

Dokumentų rinkinio antraštė (pavadinimas), pratarmė, įvadas bei turinys ir rin-
kinio skyrių pavadinimai yra lietuvių, suomių ir anglų kalbomis. Dokumentų kopi-
jos publikuojamos originalo kalbomis (lietuvių, suomių, lenkų, rusų). Visų ne lietu-
vių kalba parengtų dokumentų (išskyrus 16-ąjį dokumentą, parengtą rusų kalba)
yra vertimai į lietuvių kalbą. Kadangi prie publikuojamų dokumentų nėra įprasto
dokumentų rinkiniams jų pavadinimų, nuorodų, paaiškinimų, todėl yra lietuvių kal-
ba parengtas publikuojamų dokumentų sąrašas su nuorodomis į jų saugojimo vietą
ir kitais paieškos duomenimis (šifru). Asmenvardžiai ir vietovardžiai pateikti origi-
nalo kalba.

Tačiau reikia pasakyti, kad rinkinyje neišvengta ir poros korektūros klaidelių:
nuorodoje neteisingas 37-ojo dokumento bylos numeris ir neteisingai perskaityta
24-ojo dokumento autoriaus pavardė: vietoj „Gembicko“ rašoma „Genbickas“. Šis
netikslumas kartoja ne tik dokumentų sąrašė, bet ir dokumentų turinyje bei rinki-
nio įvade visomis trimis kalbomis. Tai paaiškėjo tik papildomai ieškant naujų šalti-
nių archyvuose apie rinkinyje minimus asmenis. Beje, paaiškėjo ir kitų įdomių deta-
lių. 1940 m. Merkinėje gyveno du Aleksandrai Gembickai. Vienas gimęs 1913 m.,
antras – 1919 m. Abu revoliucinio judėjimo dalyviai, abu 1941 07 06 Merkinėje su-
šaudyti¹. Kuris iš jų rašė prašymą kariauti Suomijos pusėje savanoriais, turbūt nepa-
aiškės, kaip ir tai, ką galvojo kairiųjų pažiūrų žmonės, ruošdamiesi kariauti prieš
Sovietų Sąjungą. Papildomo tyrinėjimo metu taip pat paaiškėjo, kad Tauragės vals-
tybinės gimnazijos mokinys Stasys Martinkus, gimęs 1921 05 13 Tauragės vls. Ka-
ziškės k., ūkininko sūnus, buvo šaulys ir jo klasėje tais metais mokėsi 29 mokiniai².
Žinome ir kauniečio, „Aušros“ berniukų gimnazijos VIII^c klasės mokinio V. Petra-
vičiaus klasės draugus³. O Suomijos bičiulis mokytojas Algirdas Bielinis gyvas ir

¹ *Mažoji lietuviškoji tarybinė enciklopedija*, Vilnius, 1966, t. 1, p. 545.

² *Lietuvos centrinis valstybės archyvas*, f. 1281, ap. 2, b. 74, l. 2ap.

³ *Kauno apygardos archyvas*, f. 165, ap. 3, b. 744, l. 5.

sveikas gyvena Vilniuje ir nekantriai laukia savo garbingo aštuoniasdešimties metų jubiliejaus, kuris bus 1999 metais.

Baigdamas noriu pasakyti, kad recenzuojamasis dokumentų rinkinys yra labai graži ir įdomi dovana Suomijos valstybės Nepriklausomybės aštuoniasdešimtmečiui ir vertingas leidinys istorijos mylėtojams. Graži dovana ir visiems Suomijos bičiuliams, jų artimiesiems, drašiai parėmusiems Suomiją sunkiu jai istoriniu laiku.

Bronislovas V o n s a v i č i u s

Baltijos valstybių užgrobumo byla: JAV Kongreso Ch. J. Kersteno komiteto dokumentai. 1953–1954 metai. Vilnius: Du Ka, 1997. 826 p. 1300 egz.

Kaip žinome, įvairios lietuvių organizacijos užsienyje, konkrečiai JAV, išskyrus kairiąsias Antano Bimbos tipo, iki pat Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo „sirgo“ jos išlaisvinimo iš komunistinės imperijos gniaužtų liga ir įvairiais būdais primindavo jos vardą pasauliui. Recenzuojamoje knygoje glaustai apžvelgiama lietuvių JAV 1940 m. įsteigtos Lietuvai Gelbėti Tarybos, kuri 1941 m. gegužės mėn. pakeitė pavadinimą į Amerikos Lietuvių Tarybą (ALT) veikla, ALT'os aktyvistų organizacinės ir diplomatinės pastangos Lietuvai laisvinti. Lietuviai išeivijoje įvairiomis progomis išgaudavo iš JAV atitinkamo rango pareigūnų 1940 m. Lietuvos inkorporavimo į Sovietų Sąjungos sudėtį nepripažinimo patvirtinimą, taip pat nepraleisdavo progos JAV kongresmenams priminti Lietuvos okupacijos faktą ir jos išlaisvinimo būtinumą. Kita vertus, jie stengėsi įteigti Lietuvos žmonėms mintį, kad jie ne vieni, kad ateis ilgai laukta, daug aukų pareikalavusi išsilaisvinimo iš sovietų okupacijos diena. Tam tikslui pasitarnavo išsirūpintos Valstybės departamente radijo transliacijos į okupuotas Baltijos valstybes. 1951 m. vasario 16 d. prasidėjo kasdieninės transliacijos lietuvių kalba (nors pas mus pasitaikydavo tvirtinimų, kad Lietuvos žmonės „laidas iš Amerikos“ girdėdavo jau 1946 ar 1948 metais). Tačiau šito nepakako. Buvo būtina Lietuvos išlaisvinimo reikalą pakylėti į aukštesnę, pasauliui atviresnę pakopą.

Amerikiečiams padedant lietuvių sumanymai, anot Vytauto Antano Dambros, darėsi konkretni JAV prezidento D. Eisenhowerio laikais, kai jie susitiko su įtakingu Kongreso nariu iš Viskonsino valstijos Charlesu J. Kerstenu. Prasidėjęs ir beveik pusantrų metų trukęs JAV Kongreso bei įvairių valstybinių struktūrų, net prezidentūros, durų varstymas baigėsi pergale. Atstovų rūmai 1953 m. liepos 27 d. vienbalsiai priėmė rezoliuciją dėl Komiteto Baltijos valstybių okupacijai tirti įsteigimo. Į Komitetą buvo paskirti 7 Kongreso atstovai, pirmininku tapo Kerstenas. 1954 m., išplėtus Komiteto veiklą, leidžiant jam tirti ir kitų komunistų įtakoje esančių kraštų

istoriją, jo sudėtis buvo padidinta iki 9 narių (p. 25). Istorinę apžvalgą, kaip atsira-
do Kersteno komitetas, koks buvo jo darbas, rezultatai ir reikšmė, pateikia knygos
įvado autorius Dambrava (p. 19–28).

Kersteno komitetas pradėjo darbą 1953 m. lapkričio 30 d., nustojo veikti
1954 m. Per savo gyvavimo laikotarpį Komitetas įvairiose vietose (Vašingtone, Det-
roite, Čikagoje, Niujorke, Londone, Miunchene ir kt.) viešai apklausė 335 liudytojus,
tarp jų 42 lietuvius (p. 25), surinko daug svarbių dokumentų, susijusių su Baltijos
valstybių užgrobimu bei priverstinio komunistinio režimo diegimu. Sukaupta gausi
ir reikšminga medžiaga (liudytojų apklausos stenogramos buvo leidžiamos atskirais
tomais) tapo išsamaus pranešimo pagrindu, kurį Komitetas paskelbė savo Trečiuo-
ju parengtiniu pranešimu Atstovų rūmams (83-iojo Kongreso antrajai sesijai). Pra-
nešimo, sakytume „tarnybiniam naudojimui“ (Specialiojo komiteto komunistinei
agresijai tirti reikalams), buvo išspausdinta 1954 m. nedaug egzempliorių. Ir šis
pranešimas, kaip vienintelis šaltinis apie Baltijos valstybes ir jų agresiją anglų kalba,
netapo prieinamas platiems visuomenės sluoksniams. Todėl, kad jis visiškai ne-
nugrimztų į užmarštį, „o tai būtų dalies istorinių žinių praradimas“ (p. 32), buvo su-
manyta pakartotinai jį išleisti „Tarptautinės karo teisės ir istorijos pakartotinių lei-
dinių serijos“ ketvirtajame tome. Pakartotinio leidinio redaktoriai: Igoris I. Kavass
(Šiaurės Vakarų universiteto Teisės institutas), Adolfas Sprudzas (Čikagos universi-
teto Teisės institutas), išleistas Niujorke 1972 metais. Redaktoriai antrojo leidinio
pratarmėje rašė: „Sovietų Sąjungos įvykdyta Baltijos valstybių agresija iki šiol tebė-
ra viena didžiausių neišspręstų tarptautinės teisės problemų. <...> Kol ji nebus iš-
spręsta, tarptautinės teisės vaidmuo liks neaiškus“ (p. 31–32).

Nors Kersteno komiteto rekomendacijos JAV vyriausybei dėl Sovietų Sąjungos
okupacijos Baltijos valstybėse panaikinimo ir nepasiekė įstatyminių tikslų, bet jos
turėjo didelę moralinę propagandinę reikšmę pavergtoms tautoms vaduotis iš ko-
munistinės tironijos. JAV lietuvių viltys dėl Lietuvos išsilaisvinimo iš SSSR gniauž-
tų neblėso. Tačiau Lietuvos gyventojai, esantys už „geležinės uždangos“, negalėjo
žinoti Kersteno komiteto sukauptos SSSR demaskuojančios medžiagos ir suformu-
luotų, bet netapusių įstatymiais, reikalavimų, kad Lietuvoje, Latvijoje, Estijoje būtų
panaikinta Sovietų Sąjungos okupacija. Dar tautinio atgimimo 1988–1989 metais, kai
buvo siekiama pripažinti Molotovo–Ribbentropo pasirašytas 1939 m. rugpjūčio–rugsėjo
mėnesiais sutartis niekiniais aktais, net istorikams nebuvo galima pasinaudoti Kerste-
no komiteto sukaupta medžiaga vien dėl to, kad ji, anot Maskvos „tarptautinės teisės
normų saugotojų“, buvo skirta „buržuazinei propagandai skleisti“. Todėl istorikams
teko įrodinėti Maskvos emisarų surežisuotą Lietuvos „savanoriško įsijungimo“ į
SSSR sudėtį spektaklį, remiantis pačių organizatorių ir jų statytinių Lietuvos archy-
vuose surasta medžiaga. Žinoma, labai gaila, kad Lietuvos Sąjūdžio, tautinio atgimi-
mo metais nebuvo po ranka tokios reikšmingos komunizmo nusikaltimus demaskuo-
jančios knygos. Tačiau reikia sutikti su tvirtinimu: „Verčiau vėliau, negu niekad“.
Šiandien sutinkame ilgai lauktą leidinį kaip unikalų kultūrinį istorinį reiškinį, kaip

labai vertingą JAV lietuvių, ypač Kersteno komiteto sudarymo „provokuootojų“, knygos lietuvių kalba išleidimo rėmėjų Antano J. Rudžio ir Marijos Rudienės dovaną Lietuvos žmonėms.

Recenzuojamoji knyga susideda iš viena kitą papildančių dalių. Pirmą, istorinę studiją apie Baltijos valstybių Lietuvos, Latvijos ir Estijos gimimą 1918 m. ir jų žūtį 1940 m., jas inkorporavus į SSSR sudėtį. Tai vertingos trijų Baltijos valstybių atskiros istorinės apybraižos, išspausdintos vienoje vietoje. Tokio leidinio iki šiol neturėjome. Be to, labai įdomu ir tai, kad Lietuvos, Latvijos ir Estijos daugiau nei dvidešimties metų istorija glaustai apžvelgiama užsienio žvilgsniu, remiantis daugiausia užsienio spauda ir kitais sovietų valdžios metais Lietuvos tyrinėtojų neprieinamais šaltiniais. Antra, Baltijos valstybių vidaus ir užsienio santykių dokumentai, pirmosios sovietinės 1940–1941 m. Lietuvos okupacijos dokumentai, dvidešimties liudytojų parodymai bei kiti priedai.

Istorinė Baltijos valstybių studija pagal chronologinę įvykių seką yra suskirstyta į penkis skyrius: 1. „Nepriklausomybės įtvirtinimas“ (p. 9–83); 2. „Baltijos valstybių konstitucinė istorija“ (p. 84–125); 3. „Baltijos valstybės 1939 metais“ (p. 126–158); 4. „Tarpautiniai Baltijos šalių santykiai, 1920–1939 metais“ (p. 159–208); 5. „Sovietų agresija Baltijos šalyse, 1939–1940 metai“ (p. 209–399). Taigi matome, kad didžioji studijos dalis apima 1939–1940 metus, t. y. Baltijos valstybių užgrobimo scenarijaus parengimą ir jo įvykdymą – Lietuvos, Latvijos, Estijos valstybių aneksavimą ir įjungimą į SSSR sudėtį.

Studijos autoriai argumentuotai grindžia teiginį, kad Baltijos valstybės Pirmojo pasaulinio karo metais, turėdamos skirtingas vidaus politines sąlygas, skirtingą istoriją, tačiau tų pačių tarptautinių sąlygų veikiamos beveik vienu metu suformulavo tautinį nepriklausomos valstybės siekį ir šią idėją įgyvendino atkakliai grumdamosi su didžiausiomis kaimyninėmis valstybėmis, kurios neprarado noro užvaldyti išsprūstančias iš jų įtakos mažų tautų gyvenamas teritorijas prie Baltijos jūros. Pirmojo pasaulinio karo ir pirmųjų pokario metų laikotarpio Estijos, Latvijos ir Lietuvos istorijos apžvalgos sugretinimas atskleidžia tai, kaip sunkiai jos pasiekė nepriklausomybę, pasirašė svarbiausias sutartis, tapo pripažintomis pasaulio tautų bendrijos – Tautų Sąjungos lygiateisėmis narėmis. Analizuojamoji istorinė medžiaga yra įdomi dar ir todėl, kad ją „prakalbina“ stebėtojai iš šalies ir iš didesnio atstumo. Veiksmas dėl nepriklausomybės beveik sinchroniškai plėtojosi Estijoje, Latvijoje ir Lietuvoje. Skirtumas tarp jų buvo tik tas, kad Lietuva galėjo remtis istoriniu jos, kaip valstybės aštuonių šimtų metų egzistavimo, faktu (p. 56).

Baltijos valstybių kovos dėl nepriklausomybės išsaugojimo metais bolševikinė Rusija, infiltruodama į šiuos kraštus vadinamąją sovietų valdžią, stengėsi po proletarinio internacionalizmo priedanga išlaikyti Lietuvą, Latviją ir Estiją savo valdžioje. Atsispyrusios Raudonosios armijos invazijai beveik tuo pačiu metu Baltijos valstybės pasirašė taikos sutartis su Sovietų Rusija: Estijos vyriausybė 1920 m. vasario 2 d., Lietuvos – liepos 12 d., Latvijos – rugpjūčio 11 d. (p. 37, 54, 74). Šis sutarčių pasirašymo

faktas, galima sakyti, vertinamas dviem aspektais. Pirma, tai padėjo Santarvės valstybėms apsispręsti dėl Baltijos valstybių pripažinimo de jure, nes carinės Rusijos diplomatų nuostatos apie nedalomą Rusiją palaikymas tuo metu nebebuvo perspektyvus. Prasidėjo Baltijos valstybių – Estijos, Latvijos, Lietuvos tarptautinio pripažinimo metas. 1921 m. rugsėjo 22 d. Tautų Sąjunga Baltijos valstybes priėmė į savo juridinę struktūrą (p. 76). Beveik tuo pačiu metu jas pripažino JAV ir kitos didžiosios valstybės. Toks didžiųjų valstybių požiūris į išsivaduojančias šalis nepasikeitė per 70 XX a. metų. Juk ir antrasis Lietuvos valstybės tarptautinis pripažinimas, atkūrus jos nepriklausomybę 1990 m. kovo 11 d., prasidėjo tik po 1991 m. rugpjūčio pučo pralaimėjimo Maskvoje, kai iš esmės subyrėjo Sovietų Sąjunga, o Rusija pripažino Lietuvos nepriklausomos valstybės statusą. Antra, studijos autoriai ir Kersteno komiteto apklausos dalyviai grindžia teiginį, kad Sovietų Sąjungos pasirašytų sutarčių su kitomis valstybėmis vykdymas neprognozuojamas. Mat Sovietų Sąjunga, kaip parodė gyvenimas, jas šurkščiai laužė, kaltindama tuo susitariančią pusę. Kaip Sovietų Sąjungos bolševikinė vyriausybė nevertino savo pačios su kaimyninėmis nepriklausomomis valstybėmis pasirašytų sutarčių, sugebėjo primesti naujas, išprovokuoti ultimatumus ir atvesti nepriklausomas valstybes į žūtį, įjungiant jas į SSSR sudėtį, dokumentuotai apie tai kalbama paskutiniame (penktajame) knygos skyriuje.

Studijos autoriai Lietuvos, Latvijos ir Estijos valstybių tarpukario istoriją apibendrina daugiau teisiniu aspektu. Ir tai suprantama. Čia norima pasauliui parodyti, kad Baltijos valstybės, plėtodamos savo vidinę politinę struktūrą, sudarydamos sutartis su kitomis valstybėmis, stengdamosi įsitvirtinti tarptautinėje tautų bendrijoje, buvo nepriklausomos, pakilusios savarankiškai gyventi valstybės. Daug vietos skiriama šių valstybių konstitucinei raidai nušviesti. Pastebime Baltijos valstybių konstitucijų panašumus ir skirtumus. Orientuodamosi į demokratinių valstybių tradicijas ir konstitucijas, jos kūrė savo prie laiko dvasios priderintas institucijas. Pavojaus akivaizdoje, kaip ir kitose Europos valstybėse, buvo stiprinamos vykdomosios valdžios institucijos, nuslystama į autoritarizmą. Knygoje pabrėžiama, kad „Baltijos tautos išsaugojo pagarbą demokratijai“ (p. 84), kad jos, pasirinkusios vakarietišką demokratiją, savo nepriklausomybės metais išlaikė civilizuotumo testą, „akivaizdžiai įrodė, kad yra pajėgios ir turi kompetencijos pačios tvarkyti savo reikalus“ (p. 85). Labai svarbi išvada, kuri sudaro pagrindą Sovietų Sąjungos invazijai tirti, yra ta, kad prosovietinė mažuma jokios įtakos neturėjo, kad komunistinė „revoliucija“ negalėjo būti subrandinta pačiose Baltijos valstybėse, „bet galėjo įvykti tik svetimoms užsienio jėgoms įsikišus, kaip išties ir buvo“ (p. 152).

Knygos prieduose pateikiami dokumentai suskirstyti į „A“ ir „B“ grupes. Pirmajai grupei priklauso dokumentai, liečiantys bendrus Baltijos valstybių vidaus ir užsienio santykius (p. 400–411), 34 Estijos vyriausybės ir krašto okupacijos (p. 412–439), 20 Latvijos vyriausybės bei Latvijos okupacijos (p. 440–465) bei 9 Lietuvai skirti dokumentai. Čia skelbiami Vinco Krėvės-Mickevičiaus atsiminimai apie pasikalbėjimą su Molotovu (patvirtinti 1950 m. rugsėjo 15 d. JAV, Filadelfijoje, notarės

Caroline M. Grotty) (p. 478–495). Tačiau dėl nesuprantamų priežasčių čia pridėti ne Lietuvos Respublikos dokumentai (V. Mickevičiaus-Kapsuko vadovaujamos Laikinosios revoliucinės Lietuvos vyriausybės manifestas ir Sovietų Rusijos LKT dekretas dėl Lietuvos Sovietų Respublikos pripažinimo) (p. 466–469). „B“ priede pateikiami pirmosios sovietinės 1940–1941 m. Lietuvos okupacijos dokumentai, iš viso 18 vienetų. Diduma šių dokumentų yra Sovietų Sąjungos represinių struktūrų instrukcijos apie pasiruošimą gyventojų iš Lietuvos trėmimui, Lietuvos SSR NKGB ir NKVD informacijos apie numatytą išstremti gyventojų surašymą bei ataskaitos apie 1941 m. birželio 14–18 d. gyventojų trėmimo eigą bei rezultatus. Informatyvus dokumentas, rašytas 1941 m. balandžio 14 d. SSSR NKVD 2 skyriui (deja, nenurodoma, kas jį iš Lietuvos siuntė) atspindi Lietuvos gyventojų priešinimąsi sovietinei okupacijai (p. 507–534).

Beveik visą trečdalį knygos sudaro Kersteno komitetui duoti liudytojų parodymai. Komiteto tikslą pirmajame posėdyje pirmininkas Kerstenas nusakė taip: „Beveik užmiršta tragedija, kaip šeši milijonai Baltijos šalių gyventojų neteko laisvės, yra svarbi ir dabar, nes tos pačios jėgos, kurios atėmė jų laisvę, atėmė ir dar kelių dešimčių milijonų žmonių laisvę, jos ir dabar kelia grėsmę laisvei“ (p. 578). Pirmininkas pridūrė, kad „Komitetas nespręs jokių teritorinių Baltijos ir kitų pavergtų šalių problemų ir kad šiuo tyrimu jokių būdu nesiekama paveikti teritorinio Rytų Europos statuso, kurį Jungtinės Valstijos pripažino prieš Antrojo pasaulinio karo pradžią 1939 m. rugsėjo 1-ąją“ (p. 579).

Į knygą įdėta 20 (iš 335 apklaustų) liudytojų parodymai: 2 aukštų JAV pareigūnų, 4 Lenkijos diplomatų, mokslininkų, 15 Lietuvos piliečių, atsidūrusių Vakaruose (buvusių ministrų pirmininkų, ministrų, kariškių, dvasininkų), 1 buvusio SSSR NKVD-MVD darbuotojo.

JAV valstybės sekretoriaus Johno Fosterio Dulleso parodymo esmė: praeityje Baltijos valstybės visam pasauliui parodė kūrybinės laisvės galią, dabartyje – jos jau 13 metų Sovietų Sąjungos yra terorizuojamos, jų kančia ugdo patriotizmą ir kad jų ateitis daugeliu atvejų priklauso nuo to, ar laisvų tautų tikėjimas prasiskverbia pro „geležinę uždangą“ ir ar pavergtos tautos žino, kad jos neužmirštos (p. 574–581). Buvęs JAV prezidentas Herbertas Hooveris, buvę Lenkijos ambasadoriai (Josephas Lipskis Berlyne, Wacławas Grzybowski Maskvoje, grafas Edwardas Raczynskis Kopenhagoje ir Londone), kurie tiesiogiai buvo tarptautinės politikos sukuryje, autoritetingai paliudijo, kad SSSR nesilaikė savo pasirašytų sutarčių, kad ji vadovavosi nuostata, leidžiančia jai gerbti sutartis tol, kol jai tinka, kol jos jai yra naudingos. Apie tai, kaip SSSR nesilaikė su Lietuvos vyriausybe pasirašytų sutarčių, jėga spaudė pasirašyti savitarpio pagalbos sutartį, Lietuvos vyriausybę kaltino nebūtais dalykais bei Maskvos ultimatumo primetimą, pažeidžiant tarptautinės teisės normas ir etiką, Lietuvos inkorporavimą į SSSR sudėtį mechanizmą patvirtino buvę valstybės vadovai (gen. Jonas Černius, ministras brigados generolas Kazys Musteikis), diplomatai (Povilas Žadeikis, Juozas Kajeckas), buvęs Lietuvos kariuomenės vadas gen. Stasys Raštikis.

Kaip sovietinio režimo metais (1940–1941) buvo griauinama Lietuvos ekonomika, kultūra, savo parodyme aiškino dr. Antanas Trimakas. Žmogaus tikėjimo teisių varžymą, komunizmo prievartą Bažnyčios atžvilgiu atskleidė bolševizmo nusikaltimų liudytojai vyskupas Vincentas Brizgys, monsinjoras Mykolas Krupavičius, kanauninkas Antanas Petraitis – vienas iš nedaugelio išgyvenusių Červenės miško žudynes. Juozo Brazaičio (buvusio švietimo ministro, taip pat ėjusio ministro pirmininko pareigas) pareiškime akcentuojamas lietuvių pasipriešinimas sovietų okupacijai 1940–1941 m. (p. 688–690). Juozo Sniečkaus (Lietuvos KP vadovo brolio) parodymas atskleidžia tai, kaip komunizmas paveikia žmonių protus, kaip žmonės dėl ideologinio poveikio tampa fanatikais. Tik komunistinė „klasių kovos“ teorija padarė brolių broliui priešų. 1941 m. birželio mėn. vergiškam darbui „socializmo“ statybose buvo išvežta komunistų partijos vadovo sesuo ir jos šeima, pusbrolis ir dėdė su šeimomis (p. 712).

Šioje knygoje liudytojų parodymai Kersteno komitetui baigiami Grigorijaus Burlickio (SSSR NKVD-MVD darbuotojo (pulkininko leitenanto), pabėgusio 1953 m. į Vakarų) parodymais. Jis patvirtino, kad SSSR vykdė nusikalstamą politiką tremiant Kaukazo tautas, taip pat Lietuvos gyventojus, parodė lietuvių tautos priešinimąsi sovietų okupacijai, atskleidė SSSR ginkluotųjų pajėgų karių pažiūras bei visų sovietų imperijos gyventojų darbo ir gyvenimo sąlygas, dvasinę prievartą, argumentuotai tvirtino, kad „sovietinis režimas yra tikrasis Sovietų Sąjungos žmonių priešas“ (p. 813), todėl laisvojo pasaulio žmonės, kiek nuo jų priklauso, turėtų padėti atgauti jiems laisvę.

Be to, recenzuojamoje knygoje įdėti liudytojų parodymų vadinamieji daiktiniai įrodymai, t. y. apklausos metu Komiteto nariams įteikti dokumentai bei žemėlapiai (p. 814–831) bei istorikų konsultantų paaiškinimai ir nuorodos (p. 832–833). Mano supratimu, paaiškinimai galėjo būti kur kas išsamesni, atspindintys Lietuvos istorikų pastarojo laikotarpio tyrimus. Štai liudytojai nurodė, kad iš Lietuvos buvo išstremta nuo 300 tūkst. iki 0,5 mln. gyventojų (p. 590, 735), tačiau kiek jų buvo išstremta pagal istorikų apskaičiavimus, nenurodoma. Štai kitas pavyzdys: nurodomas nevienodas komunistų skaičius Lietuvoje 1940 m.: 1700 ir 1000–1200 (p. 649, 681). Neaišku, kuris skaičius ir kuriuo metu buvo arčiau tiesos. Yra ir daugiau tokių pastebėjimų (p. 655, 690 ir kt.). Žinoma, netikslumų sunku išvengti tokiaame dideliame darbe.

Istorikams ir visiems, kurie domisi Baltijos valstybių istorija, labai vertinga knygoje pateikta, daugiausia užsienio kalba, bibliografija (p. 834–845). Kruopščiai sudaryta asmenvardžių rodyklė (p. 846–862).

Knyga „Baltijos valstybių užgrobimo byla“ yra daugialypė. Kiekvienas su ja susipažinęs savaip ją įvertins. Tačiau kiekvienas skaitytojas, remdamasis knygos medžiaga, liudytojų parodymais, privalės padaryti išvadą, kad Sovietų Sąjunga, komunizmas yra didžiausias kiekvienos laisvos valstybės laisvės priešas, nes tai įrodė Baltijos valstybių užgrobimo 1940 m. pavyzdys.

Vanda Kašauskienė

ARCHYVINIŲ DOKUMENTŲ INDEKSAI LIETUVOS KATALIKŲ BAŽNYČIOS XIX A. ISTORIJS TYRIMAMS

Vidurio Rytų Europos institutas intensyviai tęsia 1997 m. pradėtos serijos, pavadinamos „Medžiaga Abiejų Tautų Respublikos ir Rusijos Katalikų Bažnyčios istorijai“ (Materiały do dziejów Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej i w Rosji), leidimą (žr. pirmojo serijos tomo recenziją – Lietuvos istorijos metraštis. 1997. Vilnius, 1998). Antraisiais serijos gyvavimo metais jau spėjo pasirodyti dar trys įvairiuose archyvuose esančių dokumentų, liečiančių Katalikų Bažnyčios istoriją XIX a., indeksai. Visų iki šiol išėjusių keturių serijos tomų sudarytojas ir rodyklių autorius – Marianas Radvanas (Radwan). Serijos parengimą ir leidybą finansuoja Jono Pauliaus II fondas.

Kaip galima spręsti iš 1998 m. išleistų serijos tomų, ne tik pirmasis serijos tomas, skirtas Vilniaus generalgubernatoriaus archyvo, saugomo Lietuvos valstybės istorijos archyve, dokumentams, yra vertingas tyrinėjantiems naujųjų laikų Lietuvos Katalikų Bažnyčios istorijos problemas. Pravartūs Lietuvos konfesijų, visų pirma Katalikų Bažnyčios istorijos, tyrinėtojams turėtų būti ir kiti šioje serijoje išėję įvairiuose archyvuose sukauptų dokumentų indeksai.

Antrasis tomas – Katalikų Bažnyčios veiklą liečiančios medžiagos, esančios Minsko gubernatoriaus archyve, rodyklė (Inwentarz materiałów do dziejów Kościoła Katolickiego w Mińskich archiwach gubernatorskich. Opracował Marian Radwan. Lublin, 1998, 259 p.). Daug dokumentų, kaip įžanginiame žodyje nurodo sudarytojas, šioje rodyklėje pateikiama iš 1297-ojo archyvo fondo, kuriame saugoma veikiant Vitebsko, Mogiliovo ir Smolensko generalgubernatoriams susikaupusi medžiaga – 693 saugojimo vienetai (p. 5). Iš Minsko gubernatoriaus kanceliarijos (f. 295) sudarytojas įtraukė 454 saugojimo vienetus. Iš Mogiliovo gubernatoriaus archyvo (f. 2001), kurį, kaip nurodo sudarytojas, ištiko tragiškiausias likimas, nes išliko geriausiai atveju 10% visų dokumentų, į rodyklę įtraukti tiksliai 204 saugojimo vienetai. Gausiausią į rodyklę įtrauktų dokumentų grupę – 2047 saugojimo vienetus – sudaro dokumentai iš Vitebsko gubernatoriaus kanceliarijos (f. 1430, p. 5). Iš viso sudarytojas į rodyklę įtraukė kone pusketvirto tūkstančio saugojimo vienetus. Kaip galima spręsti iš saugojimo vienetų pavadinimų, čia daug medžiagos apie Unitų Bažnyčią, katalikų dvasininkų dalyvavimą sukilimuose, rusų valdžios represijas prieš Katalikų Bažnyčią. Yra dokumentų, kurie tiesiogiai liečia Vilniaus vyskupijos reikalus.

Trečiasis serijos tomas skirtas Katalikų Bažnyčios istoriją XIX a. liečiantiems dokumentams, susikaupusiems Gardino gubernatoriaus veiklos laikotarpiu ir saugomiems Baltarusijos valstybės istorijos archyve Gardine. (Inwentarz materiałów do dziejów Kościoła Katolickiego w archiwach Grodzieńskiego gubernatora cywilnego. Opracował Marian Radwan. Lublin, 1998. 182 p.). Įžangoje sudarytojas nurodo, kad į rodyklę įtraukti Gardino gubernatoriaus kanceliarijos archyviniai

dokumentai – 2 441 saugojimo vienetas iš 1802–1916 metų. Tai dokumentai, kurie, pasak sudarytojo, „tiesiogiai ar netiesiogiai liečia Katalikų Bažnyčios istoriją, visų pirma Gardino gubernijos teritorijoje [laikotarpiu] po padalijimų“ (5 p.). Iš rodyklės teminio indekso (p. 175–182) matyti, jog galima rasti ir dokumentų, susijusių su Lietuvos Katalikų Bažnyčios istorija. Kaip ir Minsko gubernatoriaus archyve, čia gausu medžiagos, įgalinančios tirti Unitų Bažnyčios istoriją. Yra duomenų apie tuo metu Vilniuje veikusius vyrų ir moterų vienuolynus.

Tačiau iš trijų 1998 metais išleistų serijos knygų Lietuvos Katalikų Bažnyčios istorijos tyrinėtojams vertingiausias bus bene ketvirtasis tomas. Jame skelbiamos vyskupijų bažnyčių ir vienuolynų vizitacijų, esančių Peterburgo dvasinės kolegijos fonde, saugomo Rusijos valstybiniame istorijos archyve Sankt Peterburge (RVIA), rodyklės. (Repertorium wizytacji kościołów i klasztorów w archiwach Petersburskiego Kolegium Duchownego (1797–1914). Opracował Marian Radwan. Lublin, 1998). Tai Kolegijos veiklos laikotarpiu susikaupusio archyvo dokumentai. Galima diskutuoti, ar pavadinime vertėjo žodį „archyvas“ palikti ir taip tarsi užšifruoti saugojimo vietą, nes medžiaga yra RVIA ir sudaro šio archyvo dalį – fondą (zespół). Bet tai, žinoma, nėra esminis dalykas.

Pratarmėje (p. 5–8) autorius glaustai aptaria Peterburgo dvasinės kolegijos įkūrimo ir jos veiklos peripetijas pažymėdamas, kad Rusijos imperijoje Kolegija atliko vyriausios Katalikų Bažnyčios valdymo institucijos funkcijas. Ši aplinkybė ir nulėmė į ją patekusių dokumentų pobūdį – vyskupai turėjo siųsti Kolegijai visą informaciją apie savo vyskupiją: bažnyčias, dvasininkus, bažnyčioms priklausiusį turtą ir t. t. Radvanas nurodo, kad Kolegijos archyvą nūnai sudaro per 55 000 archyvinių vienetų iš 1797–1914 m., saugomų RVIA Romos katalikų dvasinės kolegijos 822 fonde. Šio fondo dokumentai aprašyti dvylika aprašų – dokumentų inventorių.

Dvyliktojo aprašo dokumentų – vyskupijų vizitacijų – sąrašas ir sudaro knygos pagrindą. Pasak Radvano, ne itin stropūs archyvarai suskirstė šio aprašo dokumentus į 3767 archyvinius vienetus. Mokslininkas atkreipia dėmesį į tai, jog neretai visi vienerių metų vizitacijų aktai turi vieną numerį. Dėl tos priežasties, Radvano manymu, tikrasis į dvyliktą aprašą įtrauktų dokumentų skaičius yra gerokai didesnis ir siekia apie 20 000 informacinių vienetų – „pranešimų apie bažnyčias, vienuolynus, seminarias, mokyklas, prieglaudas, vyskupijas“ (p. 6).

Kaip galima spręsti iš saugojimo vienetų numerių chronologijos (p. 7), dokumentai apraše suskirstyti pagal vyskupijas. Sudarant rodyklę, atrodo, buvo sąmoningai siekta išlaikyti tą pačią klasifikacinę sistemą, pagrindiniu klasifikaciniu vienetu laikant vyskupiją. Tad rodyklėje pateikiama informacija apie RVIA 822-ajame fonde, 12-ajame apraše, esančią dokumentaciją, susikaupusią Kolegijai veikiant iš Lucko–Žitomiro vyskupijos, Mogiliovo arkivyskupijos, Kameneco, Vilniaus, Minsko, Žemaičių ir Tiraspolio vyskupijų.

Šiame tome autorius atsisakė ankstesniuose serijos tomuose taikytos informacijos pateikimo formos, kada šalia saugojimo vieneto numerio buvo nurodomas visas ar

sutrumpintas saugojimo vieneto pavadinimas, ir nurodo tiksliai saugojimo vieneto numerį. Tokį apsisprendimą, matyt, lėmė dokumentų masyvo vientisumas – į archyvo aprašą, kurio pagrindu parengta ši rodyklė, įtraukti įvairių metų vyskupijų vizitacijų aktai.

Prieš kiekvienos vyskupijos vizitacijų aktų (tiksliau – saugojimo vienetų numerių) teminę rodyklę pateikiama trumpa anotacija, kiek tą vyskupiją liečiančių saugojimo vienetų ir už kokius metus yra įtraukta į 12-ą 822-o RVIA fondo aprašą. Tyrinėtojams tai turėtų palengvinti paieškas, juolab kad kone kiekvienos vyskupijos dokumentacijoje yra metų, kurių vizitacijų aktai neišliko. Kaip galima spręsti iš rodyklės, Vilniaus ir Žemaičių vyskupijos šiuo požiūriu nėra išimtis. Radvanas atkreipia dėmesį į tai, kad nors į 12-ą aprašą įtraukti Žemaičių vyskupijos 1797–1889 m. vizitacijų aktai, tačiau faktiškai išliko tiksliai 30 metų dokumentai. Visiškai nėra 1856–1888 m. dokumentų (p. 127). Dar mažiau išliko Vilniaus vyskupijos vizitacijų aktų. Iš Radvano sudarytos lentelės matyti, kad šiame apraše yra tik 19 metų Vilniaus vyskupijos vizitacijų aktų. Kaip pastebi Radvanas, „nieko nežinoma nei apie įvykius po 1831 m. sukilimo, nei apie 1856–1874 metų laikotarpį, taigi audringiausius metus“ (p. 79). Atkreipiamas dėmesys į tai, kad, kaip ir daugeliu atvejų, kelerių metų Vilniaus vyskupijos vizitacijos aktai neretai pažymėti vienu saugojimo vieneto numeriu: saugojimo vienetas, kurio numeriu 2943 pažymėti 259 parapijų, filijų ir vienuolynų vizitacijos aktai (p. 80).

Konkrečią vyskupijų liečiantys dokumentai (t. y. saugojimo vienetų numeriai) rodyklėje sudarytojo skirstomi į rubrikas. Rubrikų temos nėra visiškai vienodos visoms vyskupijoms. Peršasi prielaida, kad rubrikų įvairovė priklausė nuo dokumentų turinio. Kitaip sunku paaiškinti, kodėl tik Vilniaus vyskupijos dokumentų rodyklėje yra rubrika „vyskupas“ (p. 81). Neaišku, kas turėta omenyje, kad atskira rubrika išskirta tema „dvasininkija“, juolab kad Vilniaus vyskupijos rodyklėje su šia rubrika nurodyti tik du saugojimo vienetų numeriai (p. 81), Minsko vyskupijos – vienas (p. 113), Žemaičių vyskupijos rodyklėje rubrikos tokiu pavadinimu iš viso nėra.

Rubrika, su kuria nurodoma daugiausia saugojimo vienetų numerių ir kuri išskirta visose vyskupijose, yra „Parapinės bažnyčios, filijos ir koplyčios“. Abėcėlės tvarka surašytos parapinės bažnyčios ir filijos tyrinėtojui turėtų labai palengvinti paieškas. Atrodo, kad būtent šią rodyklės dalį laikė svarbiausia ir sudarytojas, įvade atskiru paragrafu atkreipęs tyrinėtojų dėmesį, jog, esant alternatyviam parapinės bažnyčios ar filijos pavadinimui, jis nurodomas paprastuose skliaustuose. Tokiu atveju, kai skirtingose vietovėse esantys pavadinimai sutampa (tai, matyt, liestų visų pirmausia koplyčias, o ne parapines bažnyčias), rodyklėje šalia tokio pavadinimo „laužtiniuose skliaustuose pateikiamas papildomas pavadinimas, reiškiantis apskritį ar dekanatą“ (p. 8). Sudarytojas, visiškai pasikliaudamas tyrinėtoju, nenurodo, ar tai apskritis, ar dekanatas, nors, kaip žinoma, bažnytinio administracinio-teritorinio vieneto ribos nesutapo su pasaulietinės administracijos teritoriniu suskirstymu.

Akivaizdu, kad rodyklė skirta anaipol ne pradedantiems. Sudarytojas detaliau neaptaria vyskupijų teritorinių ribų, nemato reikalo bent užsiminti, kad, pavyzdžiui,

Žemaičių ir Vilniaus vyskupijų teritorijos XIX a. patyrė esminių pertvarkymų. Tuo tarpu tik šių pertvarkymų kontekste galima paaiškinti, kodėl, pavyzdžiui, Kupiškio parapijos vizitacijų aktų reikėtų priklausomai nuo metų ieškoti ir tarp Vilniaus (p. 89), ir tarp Žemaičių vyskupijų (p. 133) dokumentų.

Šiame tome, skirtingai nuo pirmųjų trijų, sudarytojas įvedė skirsnį „Priedai“ (p. 153–200), kuriuos sudaro į rodyklę įtrauktų dokumentų pavyzdžiai. Publikuojami trys dokumentai: 1817 m. Polocko Jėzuitų akademijos ir bažnyčios liustracijos aktas, XIX a. pabaigos Šv. Petro ir Povilo bažnyčios Maskvoje vizitacijos aktas ir Šv. Aleksandro bažnyčios Kijeve 1909–1914 m. vizitacijos aktas. Reikia apgailestauti, kad iš archeografinių dokumentų apdoravimo taisyklių sudarytojas nuosekliai laikosi tik dviejų, būtent: šaltinius skelbia originalo kalba ir nurodo archyvinių dokumentų signatūras. Nepripažindamas taisyklės nurodyti publikuojamo dokumento antraštę su visais jai būtiniais elementais (pavadinimas, data, būklė ir t. t.), sudarytojas labai apsunkina naudojimąsi jo publikuojamais šaltiniais. Antai tik įsiskaičius į dokumento turinį galima nustatyti, kad antrasis šiame tome publikuojamas dokumentas turėtų būti Maskvos Šv. Petro ir Povilo bažnyčios vizitacijos aktas, nes sudarytojas įvardija šį dokumentą vieninteliu žodžiu „Maskva“ ir puslapio apačioje nurodo jo signatūrą. Tiesa, įvade sudarytojas paaiškino, kokie dokumentai prieduose publikuojami, akcentuodamas: „Siekiant labiau priartinti prie skaitytojo šiame archyvo fonde saugomos medžiagos turinį, prieduose dedami sutrumpinti tėvų jėzuitų tekstai apie Polocko akademiją 1817 m., 1886 m. Maskvos Šv. Petro ir Povilo bažnyčios ir 1914 m. Šv. Aleksandro bažnyčios Kijeve vizitacijos aktas“ (p. 8), tačiau kažin ar tai galėtų būti argumentas atsisakyti publikuojamo dokumento antraštės. Nors vizitacijos tekste bažnyčios Maskvoje minima 1887 m. data (bažnyčia tais metais buvo remontuojama, p. 183), tačiau tiek iš įvadinio teiginio (p. 8), tiek iš rodyklėje paskelbtų duomenų išeitų, kad tai turėtų būti 1886 m. vizitacija (p. 33).

Publikuojamojo dokumento antraštė ne tik būtų padėjusi išvengti tokio pobūdžio neaiškumų, bet ir būtų sudariusi galimybę tyrinėtojams įvesti skelbtą šaltinį į mokslinę apyvertą. Dabar taip paskelbti dokumentai tėra iliustracijos, rodančios, kokie archyviniai šaltiniai slypi už rodyklės saugojimo vienetų numerių. Tačiau įvade iš cituotų išsakytų minčių galima spręsti, kad to sudarytojas ir siekė. Skelbiami archyvinių dokumentų indeksai dėl to savo vertės nepraranda.

Kaip ir pirmojo serijos tomo, taip ir trijų 1998 m. išleistų tomų tiražas nenurodytas, tačiau iš to, kad ką tik pasirodę leidiniai tapo bibliografinė retenybė, galima spręsti jį buvus minimalų. Tad reikia apgailestauti, kad Lietuvos Katalikų Bažnyčios istorijos tyrinėtojams tokios reikalingos rodyklės ne visada lengvai prieinamos. Lieka tikėtis, kad serijos leidybą finansuojantis Jono Pauliaus II fondas ras galimybę iki tol serijoje išėjusias archyvinės medžiagos rodykles pakartotinai išleisti.

Aldona P r a š m a n t a i t ė

Theodore R. Weeks, *Nation and State in Late Imperial Russia. Nationalism and Russification on the Western Frontier, 1863–1914*, Northern Illinois University Press, 1996, 297 p.

Ši jauno amerikiečių istoriko Teodoro Weekso knyga *Tauta ir valstybė vėlyvojoje imperinėje Rusijoje. Nacionalizmas ir rusifikacija vakariniuose pakraščiuose 1863–1914* yra pirmoji. Ji parašyta Kalifornijoje, Berklio universitete, apgintos disertacijos pagrindu. Pažymėtina, jog vienas istoriko disertacijos vadovų buvo žymus rusų visuomeninės bei politinės minties tyrinėtojas prof. Nikolajus Riasanovskis. Tačiau tai nėra vienintelis ir svarbiausias Weekso darbo privalumas. Vienas svarbiausių jos privalumų – akademiškumas. Knyga parašyta remiantis gausiais archyviniais šaltiniais, saugomais tiek Rusijoje, tiek Lenkijoje. Kita vertus, knygos įžanga liudija, kad jos autorius gerai žino naujausią teorinę literatūrą, analizuojančią nacionalizmo reiškinius. Šis darbas galėtų būti geras pavyzdys, kaip galima kūrybiškai ir kritiškai bendrus sociologinius modelius, aiškinančius nacionalizmo genezę bei raidą, pritaikyti konkrečiam istoriko tyrinėjimui.

Tačiau ši studija lietuvių skaitytojus turėtų sudominti ne vien tik tuo. Mūsų nuomone, knyga įdomi bent dviem aspektais. Pirmiausia tuo, kaip autorius apibūdina Rusijos tautinės politikos kryptis XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje, ir, antra, kaip aiškina, kokia buvo tos politikos specifika buvusiose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse. Beje, būtent pirmąjį aspektą istorikas laiko svarbiausiu, pagrindiniu tyrinėjimų objektu. Jau knygos pradžioje Weeksas pabrėžtinai teigia, kad jo tyrinėjimas bus fokusuojamas į vadinamojo oficialaus, arba biurokratinio, nacionalizmo ypatybes Rusijos imperijoje (p. 9).

Smulkiau neaptarinėdami, kas ir kaip rašoma kiekvienoje knygos dalyje bei skyriuje (o jų iš viso yra devyni), atkreipsime dėmesį tik į svarbesnius ir įdomesnius autorius teiginius bei išvadas. Įgyvendindamas išsikeltus uždavinius bei tikslus, Weeksas pirmiausia analizuoja Rusijos visuomenės, jos politinio elito, tiksliau, svarbiausių politinių partijų ir judėjimų tautinių programų metmenis. Kartu rekonstruojama ir oficialioji, vyriausybinė „tautinio klausimo“ percepcija (sk. 2 ir 3). Štai antrajame knygos skyriuje nuosekliai apibūdinama, kaip svarbiausios politinės partijos nuo socialistų iki radikalųjų nacionalistų bei jų iškiliasi lyderiai suvokė „tautinio klausimo“ svarbą. Aiškindamas valdžios, arba oficialaus, nacionalizmo specifika, autorius iš esmės remiasi dviem tautinės politikos modeliais, kuriuos, jo nuomone, geriausiai reprezentuoja Vilniaus generalgubernatoriaus kunigaikščio P. Sviatopolko-Mirskio bei žymaus rusifikatoriaus, Varšuvos generalgubernatoriaus Josifo Hurkos sūnaus Vasilijaus konceptai. Weekso teigimu, pirmasis atstovavo „lankščiajam“, o antrasis „kietajam“ tautinės politikos linijai valdančiojo imperijos elito mąstysenoje.

Istoriko įsitikinimu, „imperinio centro“ politika nuolat svyravo tarp šių dviejų polių: nuo visiškos nerusų tautybės asmenų kultūrinės asimiliacijos idėjos ir bandymų ją įgyvendinti praktiškai iki projektų suformuluoti ir suformuoti supranacionalinį

rusiškąjį (rusų kalba – *rossijskij*) patriotizmą. Toks patriotizmas leistų kitataučiams valdiniams būti lojaliems politiniam režimui, išsaugant savo tautinį-kultūrinį atskirumą bei savitumą. Būtent šitokia programa ir suformuluota generalgubernatoriaus Sviatopolko-Mirskio ataskaitose carui 1902–1903 metais. Pagrindinis jos tikslas buvo rusiškumo stiprinimas ekonominėmis ir politinėmis priemonėmis buvusiose LDK žemėse (oficialioje leksikoje – Šiaurės vakarų krašte) bei tradicinio visuomenės elito – bajorijos – įtakos visuomenėje (ypač valstiečiams) mažinimas. Weekso teigimu, tie Rusijos tautinės politikos uždaviniai šiame regione buvo svarbiausi.

Ketvirtajame knygos skyriuje glaustai apžvelgiama tautinių santykių specifika regione. Čia daugiausia vietos skirta valstybės politikai lenkų, žydų, ukrainiečių bei baltarusių atžvilgiu. Įdomūs autoriaus samprotavimai apie valdžios ir žydų santykius. Weekso manymu, valdžia, persekiodama žydus, taip stengėsi „apsaugoti“ jai lojalius, bet civilizaciniu bei kultūriniu požiūriu atsilikusius ukrainiečių, baltarusių bei lietuvių valstiečius nuo „neigiamos“ žydų įtakos. Dėl šios priežasties valdžia ypač stengėsi pabrėžti žydų ekonominės veiklos „išnaudotojišką“ pobūdį. Galiausiai šitoks ekonominis antisemitizmas ir apskritai žydų percepcija išvirtino iš liaudies kilusios inteligentijos mąstysenoje ir tapo svarbia tautinių sąjūdžių ideologijos dalimi. Tiesa, autorius pripažįsta, kad valdžios politika žydų atžvilgiu nebuvo vienoda, svyravo nuo agresyvaus antisemitizmo proveržių iki bandymų išspręsti „žydų klausimą“ kultūrinės asimiliacijos ir švietimo pagalba. Po XIX a. devintojo dešimtmečio pradžios pogromų, kurie tiesiogiai Lietuvos nepalietė, patys žydai ėmė vis labiau abejoti kultūrinės asimiliacijos perspektyvomis. Jaunesniajai kartai vis didesnę įtaką darė sionizmo ir socializmo ideologijos.

Įdomiausi knygos penktasis ir šeštasis skyriai, kuriuose analizuojama vyriausybės tautinės politikos specifika buvusiose LDK žemėse ir Lenkijos Karalystėje XIX a. viduryje ir ypač po 1905 m. revoliucijos bei, deja, trumpai ir fragmentiškai aptariami įvairių tautinių sąjūdžių genezės bei raidos klausimai kalbamuojų laikotarpiu. Kituose trijuose knygos skyriuose atskleidžiamos tautinės politikos Rusijos imperijoje praktinės pasekmės, t. y. aiškinamasi, kaip „tautinis klausimas“ veikė imperinio centro vidaus politiką. Weeksas specialiai analizuoja administracinių reformų ypatybes: zemstvų XX a. pradžioje vakariniuose imperijos pakraščiuose bei miestų savivaldos įvedimą Lenkijos Karalystėje. Galiausiai aprašomos Chelmo gubernijos steigimo aplinkybės. Šių projektų įgyvendinimas priklausė nuo tautinių santykių specifikos regione, vyriausybės pasirinktos tautinės politikos bei politinių jėgų pusiausvyros aukščiausiuose valdžios sluoksniuose. (Geras visų trijų veiksmių sąveikos pavyzdys galėtų būti zemstvų reformos įgyvendinimo specifika Šiaurės vakarų krašto gubernijose 1905–1911 m. arba bandymas steigti Chelmo guberniją 1912 m., kurį autorius pirmiausia interpretuoja kaip vyriausybės siekį „apsaugoti“ stačiatikius valstiečius nuo etnopolitinės „polonizacijos“.)

Kiek plačiau norėtuši apsisėti ties pagrindiniais ir konceptualiausiais autoriaus teiginiais bei išvadomis. Weekso įsitikinimu, Rusijos imperinis centras kalbamuojų

laikotarpiu nesugebėjo sukurti nuoseklios nacionalinės politikos strategijos. Paprastai buvo tik reaguojama į atsiradusias įtampas bei iškilusius tautinius konfliktus. Iš pradžių tokia reakcija būdavo audringa, tačiau netrukus klausimas prarasdavo aktualumą, o kartais ir visai dingdavo iš politinės dienotvarkės. Sutinkant su tokiomis istoriko prielaidomis, vis dėlto būtina pabrėžti, kad bent dalis Rusijos oficialiojo sluoksnio suvokė tautinio klausimo svarbą multietninės imperijos stabilumui. Tuo, atrodo, neabejoja ir pats mūsų autorius. Verta prisiminti, kad dar XIX a. ketvirtojo dešimtmečio pradžioje intelektualo ir įtakingo imperijos valdininko Sergejaus Uvarovo suformuluota trilypio lojalumo (tapatumo) schema, kurioje šalia tradicinių stačiatikybės bei patvaldytės aptinkame ir tautiškumą (jį kai kurie mokslininkai tiesiog tapatina su *rusiškumu*), daugelio tyrinėtojų nuomone, žymėjo svarbią permainą imperinės biurokratijos mąstysenoje. (Vargu ar savo „schemomis“ Uvarovas tik stengėsi kažką „apmulkinti“, kaip kartais vis dar teigiama mūsų istoriografijoje.)

Tautinis klausimas įgijo dar aštresnį atgarsį XIX a. viduryje. Tam įtakos turėjo jo aktualizavimas tarptautinėje politikoje bei pakankamai komplikauta Rusijos vidaus situacija. Tautinės politikos specifiką bendriausiais bruožais sąlygojo ne tik baudžiavos panaikinimas ir laipsniška valstietijos socialinė emancipacija, bet ir 1863 m. sukilimo pralaimėjimas. Maždaug tuo metu žymus rusų mokslininkas, visuomenės veikėjas Aleksandras Hilferdingas suformulavo pakankamai rafinuotos nerusiškų tautybių Lietuvoje asimiliacijos modelį. Šios programos esmę galima būtų nusakyti maždaug taip: kultūrinė autonomija mainais už politinį lojalumą. Deja, šio Rusijos visuomeninio veikėjo pažiūros ir jo įtaka konkrečiai politinei praktikai (pvz., Vilniaus generalgubernatoriaus M. Muravjovo politikai) Weekso liko plačiau nenagrinėta.

Taigi kyla klausimas, ar autoriaus prielaida apie nacionalinės politikos strategijos nebuvimą iš tikrųjų yra teisinga. Manytume, jog Weekso suformuluoti pagrindiniai argumentai verti platesnio aptarimo. Rusijos imperiniam politiniam elitui, valdančiajai biurokratijai pirmiausia rūpėjo imperijos vientisumo išsaugojimas, o ne rusų tautos konsolidacijos ar jos kultūrinio išlikimo klausimai (p. 9). Šitokia nuostata būdinga konservatyviajam biurokratiniam nacionalizmui. Taip mąstantys niekuomet nelaikė tautinių konfliktų prioritetiniais politikos uždaviniais. Todėl valdžia pernelyg ir nesiskubino kurti politinės tautos koncepcijos, kuri būtų leidusi įvairioms „jaunoms“ bei „atbundančioms“ tautoms į ją integruotis. Maža to, Weekso įsitikinimu, modernios tautos samprata („tauta – tai politiškai mobilizuotas etniškumas“) sunkiai pritaikoma imperinei Rusijai. (Jo manymu, iki pat 1914 m. net pačių rusų negalima būtų laikyti tikrąja to žodžio prasme tautine-politine bendruomene.) Iki 1905–1907 m. revoliucijos rusiškasis nacionalizmas, kaip populiarus ir masinis judėjimas, neegzistavo. Nepaisant tautinių sąjūdžių aktyvistų propagandos, inteligentijos veikimo, net XX a. pradžioje tradiciniai, ikitautiniai identitetai vyravo absoliučiai didžiojoje gyventojų masėje (pirmiausia valstiečių sąmonėje). Aišku, kad tokios autoriaus išvados vertė jį tikslinti ir *rusifikacinės* politikos turinį.

Iš tikrųjų XIX a. antrojoje pusėje vykusių imperijos centralizacijos ir unifikacijos procesų nereikėtų tapatinti su nerusiškų etninių bendruomenių kultūrine asimiliacija, arba, kitaip tariant, su rusifikacija. Tokia politika tik siekta pašalinti įvairias dar likusias vietines privilegijas ir skirtumus, o pagrindinis minėtos politikos tikslas buvęs valdymo efektyvumo užtikrinimas. (Šia prasme ir mūsų naujausioje historiografijoje rusifikacijos proceso turinys imtas interpretuoti niuansuočiau ir istoriškiau.) Tiesa, anot Weekso, Rusijos valdžia siekė paspartinti nerusų tautybės asmenų asimiliaciją, tačiau tuo metu egzistuojanti politinė sistema neturėjo pakankamai svarių instrumentų tokiai politikai realizuoti. Vienintelis ir dažniausiai naudotas buvo tiesioginė prievarta, kuri buvo būdingiausias biurokratinių imperijų vidaus politikos instrumentas. Maža to, valdančiojo elito atstovai taip ir nesugebėjo suformuluoti vieningos rusifikacinės politikos sampratos. Pati radikaliausia buvo siekis visus caro valdinius paversti kultūrine prasme rusais. Tačiau tuo pat metu buvo gerai suprantama, kad praktiškai šitokia politika neįgyvendinama. (Net ir XX a. pradžioje rusų nacionalistai sunkiai galėjo įsivaizduoti, kaip galima rusifikuoti žydus arba lenkus. Galiausiai kai kurie manė, kad tokia rusifikacija nereikalinga.) Biurokratijos požiūriu „tautinis klausimas“ tapdavo svarbus tik tuo metu, kai imdavo grėsti valstybės integralumui ir politinės sistemos stabilumui. Todėl, Weekso manymu, Rusijos imperijos vykdoma tautinė politika buvo pernelyg konservatyvi (p. 13–14). Stengdamasis tai pailiustruoti, autorius mums primena žinomo imperinės biurokratijos atstovo grafo Wittės repliką carui Aleksandrui III dėl „žydų klausimo“ sprendimo galimybių: jei neįmanoma visų žydų iš imperijos pašalinti sumetant juos į Juodąją jūrą, tai vyriausybei lieka vienintelis kitas kelias – surasti kitokių būdų, kaip su jais elgtis.

Galima sutikti su autoriaus išvada, kad Rusijos politinis elitas buvo linkęs kiek galima ilgiau ignoruoti tautinį klausimą. Kai vis dėlto aplinkybės priversdavo jį spręsti, griebtasi represijų, kurios dažnai nebūdavo efektyvios.

Dėl tautinės politikos specifikos buvusiose LDK žemėse, Weekso manymu, ir poreforminiu laikotarpiu pagrindinis Rusijos politikos tikslas buvusi bajorijos (valdžios laikomų „lenkais“) visuomeninio, kultūrinio bei politinio vaidmens visuomenėje mažinimas. Etnolingvistinės ir etnokultūrinės polonizacijos paveikta Lietuvos bajorija, kuri ir Weekso tekste paprastai vadinama tiesiog lenkais, bei žydai laikyti pagrindiniais politinio režimo priešais. (Gaila, bet autorius nepasistengė detaliau paanalizuoti „lenkiškumo“ Lietuvoje socialinio bei kultūrinio turinio ir reikšmės krašto raidai.) Imperinis, biurokratinis centras nemanė, kad modernusis lietuviškasis nacionalizmas galėtų tapti aktyviu socialiniu veiksniu, lemiančiu krašto politinę ateitį. Pirmenybė šiuo požiūriu teikta tradiciniam elitui bei žydams. Net ir XX a. pradžioje daugelio manyta, kad lietuviai anksčiau ar vėliau bus rusų kultūros absorbuoti (p. 67).

Šitokios mąstysenos bei politikos priežastys gali būti įvairios. Čia norėtume pasiūlyti tik vieną interpretaciją. Rusijos tautinės politikos priežasčių bandytume ieškoti biurokratinio rusiškojo nacionalizmo specifikoje. Anot nacionalizmo tyrinėtojų

(tokių kaip, pvz., Liah Greenfeld), abu rusiškojo nacionalizmo variantai (tiek valstybinis, biurokratinis, tiek populiarusis) pirmiausia formavosi priešpriešos Vakarų civilizacijai pagrindu. Manoma, kad Rusijos politinis, socialinis, kultūrinis vystymasis yra ypatingas ir nepanašus į vakarietiškojį. Tačiau kita vertus, valdantysis politinis elitas buvo veikiamas vakarietiškos civilizacijos pasiekimų ir stengėsi perimti jos sukurtus efektyvesnius visuomenės administravimo instrumentus. Po Abiejų Tautų Respublikos padalijimų Rusijos imperijoje atsirado dvi bendruomenės (žydai ir tradicinis elitas), turinčios pakankami gerai konsoliduotą tautinio atskyrumo suvokimą. Pirmieji kultūrinio – religinio, antrieji – politinio pobūdžio. Abi tapatinotos su vakarietiška civilizacija ir laikytos svarbiausia Rusijos politinės sistemos grėsme.

Vladas Sirutavičius

P. E b e r h a r d t. Przemiany narodowościowe na Litwie. Warszawa: Przegląd Wschodni, 1997. 307 p.

P. Eberhardto monografijoje išsamiai apžvelgta Lietuvos gyventojų tautinės sudėties raida nuo XIX a. vidurio (pateikiant ir kai kuriuos to amžiaus pirmųjų dešimtmečių duomenis) iki 1989 m. gyventojų surašymo (pateikiant kai kuriuos duomenis, apibūdinančius XX a. paskutinįjį dešimtmetį). Beje, kaip jau ne kartą būta, lenkų tyrėjas ne tik padarė tai, kas aktualu Lietuvoje, bet ir aplenkė lietuvių demografus bei istorikus, tokios išsamios studijos iki šiol neparengusius.

Monografija priskirtina vadinamųjų sintetinių darbų kategorijai. Jų vertė – ne nauja medžiaga, nauji duomenys, originalios išvados ir teiginiai, o daugiau mažiau žinomų faktų ir tendencijų, taip pat istorinės literatūros apibendrinimas bei interpretacija. Kuomet problema itin aktuali politiniu ir ne mažiau skaudi psichologiniu atžvilgiu, kiekvieno tą problemą objektyviai aptarti pasiryžusio autoriaus pozicija skaitytojo lietuvių ar lenkų atžvilgiu gan kebliai ir pažeidžiama. Opesnią dalyką aptardamas, P. Eberhardtas pabrėžtinai korektiškas lietuvių atžvilgiu. Nepaisant to, daugeliui lietuvių, ko gero, tai atrodys veikia formos, o ne esmės reiškiny, geriausiai atveju pastangos – ne rezultatas. Akademiniu lygiu Lenkijoje P. Eberhardto studija įvertinta labai gerai. Bet ir ten, manding, ne vienam gan nuosaiki autoriaus pozicija tikriausiai neatrodo priimtina.

Kaip visuomet, kai apibūdinama Lietuvos gyventojų tautinė raida ir moderniosios lietuvių tautos bei naujosios Lietuvos valstybės formavimasis, kertine problema tampa lietuvių ir lenkų santykiai. Lenkų istorikams ir demografams juo labiau, nes šalia objektyvios šių santykių svarbos abiem tautoms ir valstybėms juos neišvengiamai veikia galybė subjektyvių ideologinio ir psichologinio pobūdžio niuansų.

P. Eberhardtas monografijoje stengiasi apibūdinti kiekybinius Lietuvos gyventojų tautinės sudėties rodiklius, kurių visuma sudaro tam tikrą gerai argumentuotą kiekybinį modelį. Pagrindiniai šaltiniai tokiam modeliui sudaryti yra Rusijos imperijos gyventojų surašymas 1897 m., Lietuvos gyventojų surašymas 1923 m., Lenkijos gyventojų surašymas 1931 m., vokiečių okupacinės valdžios organizuotas Lietuvos gyventojų surašymas 1942 m. ir pokariniai gyventojų surašymai 1959, 1979 bei 1989 metais. Kvalifikuota to ar kito modelio argumentacija, žinia, dar nereiškia, kad pateiktasis modelis neginčijamas, tačiau aišku, kad išsami pagrindinių šaltinių analizė, kurią P. Eberhardtas dažniausiai vadina verifikacija, būtina. Tai vienas pagrindinių uždavinių, kuriuos sprendė autorius.

Antroji klausimo pusė natūraliai susijusi su atsakymu į klausimą, kodėl ir kaip vyko vieni ar kiti kiekybiškai stebimi arba apibūdinami procesai. Kalbant apibendrintai, tai galų gale naujosios lietuvių tautos formavimosi bei raidos analizė, nes be tautinio atgimimo ir valstybės nėra ir tyrimo objekto, bent jau ta prasme, kuria Lietuvos tautinės sudėties raida nagrinėjama P. Eberhardto studijoje.

Autoriaus teigimu, lietuvių tautos atgimimas, arba, tiksliau, naujosios lietuvių tautos susiformavimas, XIX a. buvo neišvengiamas procesas, atitinkantis visuomeninės raidos tendencijas Vidurio Europoje. P. Eberhardtas sutinka, kad dar XIX a. 4-ąjį dešimtmetį Vilniaus regione (dešiniajame Neries krante, taip pat daugelyje kairiojo kranto kaimų) dominavo lietuvių kalba, nors Neries rytų pusėje žmonės jau kalbėjo baltarusiškai arba lenkiškai. Tik XIX a. viduryje vietos gyventojų susilavinimo procesas paspartėjo. Autorius sutinka su daugeliu lietuvių tyrėjų, kurie nurodo, kad tuo metu lietuvių–slavų paribyje greta lenkų kalbos įtakos augimo ir rusų kalbos vartojimo sferos plėtimosi stiprėjo baltarusių kalbos (vietos dialekto) reikšmė. Pastaroji nuo seno buvo regioninė bendravimo kalba. Mokantiems šią kalbą lietuviams buvo nesunku suprasti lenkiškai kalbančius dvarininkus ir kunigus bei rusakalbius valdininkus.

Lietuvių–lenkų–baltarusių paribyje etninės permainos be konfliktų vyko tol, kol valstiečių masės buvo abejingos tautinio identiteto paieškoms. XIX a. II pusėje pradėjo formotis naujosios tautos. Pagrindiniame etniniame masyve lietuviškai kalbėję žmonės vis aiškiau suvokė save atskiros savarankiškos tautos savastimi. Tautinės aspiracijos čia buvo akcentuojamos vis ryžtingiau ir nuosekliau. Lietuvių–lenkų–baltarusių paribyje situacija buvo kita. Slavinimo procese lietuviai čia iš pradžių neteko savosios kalbos, po to vis labiau tapatino save su lenkais (nežymia dalimi – su baltarusiais). Lietuvių tautinių aspiracijų atžvilgiu jie buvo nusiteikę priešiški. Jei minėtas lietuvių–lenkų–baltarusių paribys būtų buvęs paprastas lietuvių masyvo pakraštys, lietuvių–lenkų priešprieša nebūtų turėjusi itin gilių ir skaudžių pasekmių. Tačiau problema ta, kad Vilnius – istorinė Lietuvos sostinė. Lietuvių tautiniam sąjūdžiui sostinės praradimas buvęs nepriimtinas, antra vertus, bet koks veikimas prieš vietos gyventojų valią taip pat negalėjęs būti sėkmingas (p. 41).

Monografijoje daug dėmesio skiriama 1897 m. gyventojų surašymui. Kalbant tiksliau, baltarusių problemai. Surašymo metu Trakų, Vilniaus ir Švenčionių apskrityse

užregistruota 584,4 tūkst. gyventojų, iš kurių 249,1 tūkst. (42,62%) kalbėjo lietuviškai, 58,5 tūkst. (10,01%) lenkiškai, 201,1 tūkst. (34,41%) baltarusiškai, 25,5 tūkst. (4,36%) rusiškai, 47,0 tūkst. (8,04%) žydiškai ir 3,2 tūkst. (0,55%) kitomis kalbomis (p. 45–46). Surašymo duomenų, išskyrus baltarusiškai kalbėjusių skaičių, P. Eberhardtas neginčija. O dėl baltarusių, – kaip lenkų autoriams įprasta, – rašo, kad tarpukario ir pokariniais duomenimis, baltarusių būta žymiai mažiau. Vietoj baltarusių atsirado žmonės, pasiskelbę esą lenkai. Šį dalyką aiškinančios trys teorijos.

Pirmoji, lenkų demografų išsakyta prieš Pirmąjį pasaulinį karą ir tarpukario laikotarpiu, teigia, kad 1897 m. gyventojų surašymas nebuvo objektyvus. Baltarusiškai kalbėję Vilnijos gyventojai XIX ir XX amžių sandūroje buvo lenkų tautybės. Jie nenaudojo literatūrinės lenkų kalbos, kalbėjo lenkų–baltarusių kalbų dialektu. Tačiau pastarasis aspektas nesvarbus, kuomet žmonės deklaruoja savo etninę priklausomybę (p. 45).

Antroji, lietuvių demografų, teigia, kad tai subaltarusėję lietuviai, kurių kalbos atžvilgiu negalima laikyti lenkais. Tik vėlesniais metais, daugiausia tarpukaryje ir nacistų okupacijos laikotarpiu, dauguma šių žmonių prisiskyrė prie lenkų. Bet XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje jie su lenkais turėjo maža ką bendro. 1897 m. gyventojų surašymo duomenys esą patikimi (p. 45–46).

Baltarusių teiginiai (trečioji teorija) dar radikalesni. Baltarusių autoriai neigia lietuvišką baltarusiškai kalbėjusių gyventojų kilmę. 1897 m. gyventojų surašymas apskritai esąs vienintelis pasitikėjimo vertas šaltinis (p. 47).

Be kalbos, kitas kriterijus tautiniam identitetui apibrėžti yra religija. Iš esmės Vilnija buvo katalikiškas regionas, nors miestuose vyravo žydai. Vilniaus ir Trakų apskrityse, surašymo duomenimis, buvo 170,3 tūkst. Romos katalikų ir 17,1 tūkst. stačiatikių. Šiose apskrityse baltarusių kalbą gimtąja deklaravo 119,3 tūkst. gyventojų. Vadinasi, per 100 tūkst. katalikų kalbėjo baltarusiškai. Baltarusių, lietuvių, rusų ir vokiečių demografai juos nekritiškai skyrė prie baltarusių. Tik lenkų tyrėjai teigė, kad savo sąmoningo apsisprendimo momentu šie žmonės pasirinko lenkų tautybę (p. 49–50). Istorija, be abejo, patvirtinusi lenkų teiginių pagrįstumą.

Plėtodamas šią mintį, P. Eberhardtas daug dėmesio skiria lenkų demografo W. Wakaro 1917 m. studijai (W. Wakar. *Rozwój terytorialni narodowości polskiej. Część III. Statystyka narodowościowa kresów wschodnich. Kielce, 1917*), kuria remiasi ir kurios teiginius plėtoja. Politinės aplinkybės buvusios tokios, kad 1897 m. gyventojų surašymo rezultatų negalima laikyti objektyviais. Surašymą vykdė valdininkai nedemokratinės valstybės, siekusios „išspręsti lenkų klausimą“. Baltarusių ir ukrainiečių kalbos vertintos tik kaip rusų kalbos dialektai. Žmonės buvę psichologiškai spaudžiami. Be to, nors vietos dialektas ir galėjęs būti priskirtas baltarusių kalbai, toks priskyrimas nebūtinai laikytinas pagrįstu (p. 50).

W. Wakaras lietuviams priskyrė visus kalbėjusius lietuviškai, o lenkams – ne tik lenkiškai, bet ir baltarusiškai kalbėjusius katalikus. Dėl to W. Wakaro modelyje baltarusių skaičius žymiai mažesnis. Kalbos požiūriu lenkų būta 245,7 tūkst., o baltarusių – 245,2 tūkst. Pasak W. Wakaro, regione buvo 461,6 tūkst. lenkų ir tik 26,0 tūkst.

baltarusių. P. Eberhardtas rašo, kad šis teiginys vėliau buvo aštriai kritikuotas lietuvių ir baltarusių autorių, Wakaras kaltintas tendencingumu. Tačiau tolesnė regiono raida pademonstravusi, jog lenkų demografo teiginiai turėję realų pagrindą. Pagrindinė baltarusių kalbos dialektais kalbėjusių katalikų dalis 1897 m. jau buvo arba virto lenkais. Tą jie ir deklaravo visuose vėlesniuose gyventojų surašymuose, maža to, įrodė per Pirmąjį ir Antrąjį pasaulinius karus. Baltarusių kalbą laikė „paprasta“ kalba, o pradėję kalbėti lenkiškai tapo lenkų visuomenės dalimi. Lenkų kalba buvo jiems artima dar ir dėl katalikiškų apeigų, – katalikų bažnyčios autoritetas buvęs itin didelis (p. 51–53).

Vilnija buvo regionas, kuriame XX a. pradžioje trys tautos turėjo teritorinių pretenzijų. Lietuviai operavo istorinio pobūdžio argumentais. Lenkai – kad priklausymą Lenkijai turi lemti vietos gyventojų nuomonė. Baltarusiai – kad žymi dalis vietos (kaimo) gyventojų kalba baltarusių kalbos dialektu. Tai buvusi konflikto dėl Vilniaus pradžia (p. 67).

Laikotarpis nuo 1897 iki 1909 m. buvęs labai svarbus, nes būtent tais metais prie pabaigos artėjo tautinio apsisprendimo procesas. Situacija darėsi vis aiškesnė. Vietos gyventojai, be ryšio su regionu bei priklausomybės religijai, įgijo dar ir tautinės priklausomybės jausmą (vadinamosios didžiosios tėvynės pojūtį). Vietoj „tuteišio“ ar „vietinio“, vis daugiau jaunų valstiečių sugebėjo apibrėžti savo tautinę priklausomybę, nors šis apibrėžimas ne visuomet buvo preciziškas. Ši socialinio gyvenimo naujiena, be pozityvių momentų, taip pat buvo susijusi su tautinės įtampos atsiradimu, nacionaliniais konfliktais (p. 70). Autoriaus nuomone, aplinkybės dėsningai susiklostė taip, kad dėl Vilnijos lietuvių tautinis sąjūdis svarbiausiu savo priešininku ėmė laikyti lenkų aspiracijas, o ne rusų priespaudą, kuri lietuvių tautos egzistencijai tuomet nebuvo tokia pavojinga, kaip kad lenkų kalbos ir kultūros ekspansija (p. 77–78).

Vilnijoje, grįžtant prie 1897 m. gyventojų surašymo duomenų, kalbos kriterijus nesąs tikslus, tinka tik lingvistiniams tyrimams, ir tai ne visuomet (p. 71). 1909 m. Varšuvos statistikos komitetas pateikęs duomenų, kuriuos demografai įvertinę kaip patikimus (p. 68). Abiejų duomenų analizė rodanti, kad fiksuota svarbiausių etninių procesų pabaiga. XIX a. ir XX a. sandūroje pasitaikę ir anksčiau negirdėtų dalykų – kai kurių lenkiškai kalbėjusių gyventojų lituanizacijos. Kauno apskrityje lenkų dalis sumažėjusi nuo 25,3% (1897 m.) iki 11,4% (1909 m.), Ukmergės apskrityje – nuo 10,1% iki 4,6%. Tačiau Rytų pakrastyje stiprėjusi lenkų įtaka. Vilniaus apskrityje lenkų nuo 51,7% išaugo iki 71,4% (p. 72), lietuvių dalis sumažėjo nuo 34,9% iki 7,2%. XX a. pradžioje ėmė formuotis etninė lenkų–lietuvių siena. Ji ėjusi į vakarus nuo geležinkelio Daugpilis–Gardinas, Vilniaus rajone per 15–20 km į vakarus nuo miesto (p. 73). 1919 m. gyventojų surašymą organizavo vokiečiai, neturėję tikslo iškreipti realios padėties. Vokiečių gautas gyventojų tautinės sudėties vaizdas mažai skyrėsi nuo Lenkijos 1931 m. gyventojų surašymo duomenų (p. 83).

P. Eberhardto argumentacija pakankamai nuosekli, nors negalima nepastebėti, kad W. Wakaro duomenys iš pradžių pristatomi tarsi kaip hipotezė, vėliau –

1909 m. Varšuvos statistikos komiteto duomenys (nors bent kiek išsamesnio jų aptarimo, skirtingai nuo 1897 m., 1923 m. ir vėlesnių surašymų, nėra) – kaip visiškai patikimi, o galiausiai daroma išvada, kad Wakaras visiškai teisus.

Susikūrus nepriklausomoms Lenkijos ir Lietuvos valstybėms, Vilniaus klausimas (bolševikų okupacija tik epizodas) tapo dar labiau komplikuoatas. P. Eberhardtas rašo, kad, nesigilinant į detales, kurias yra išnagrinėjęs P. Łossowski, reikia aiškiai pasakyti, jog vadinamąją Suvalkų sutartimi 1920 10 07 Lenkija Vilnių tikrai pripažino Lietuvai. Šis pripažinimas, autoriaus žodžiais, buvęs pretekstas suorganizuoti vadinamąjį gen. L. Żeligowskio maištą ir sukurti vadinamąją Vidurio Lietuvos „valstybę“ (p. 90).

Daug dėmesio P. Eberhardto monografijoje skirta ir 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotinio gyventojų surašymo Lietuvoje duomenų verifikavimui. Šio surašymo rezultatai Lenkijoje ginčyti, teigta, esą lenkų dalis buvusi sumažinta, argumentuojant, neva lenkai buvę bauginami, o lietuvių tautybė įrašoma ir kitų tautybių asmenims. Lenkų demografai surašymo duomenis lygino su rinkimų į Seimą rezultatais. Atseit už lenkų kandidatus balsavo jų tautiečiai, tad balsų lyginamasis svoris turįs atitikti gyventojų pasiskirstymą tautybėmis. Pasak jų, Lietuvos gyventojų tautinė sudėtis buvusi tokia: lietuviai – 1 550,1 tūkst., arba 76,4% (surašymo duomenimis, 1 701,9 tūkst. arba 83,9%), lenkai – atitinkamai 202,0 tūkst., arba 9,9% (surašymo duomenimis, 65,6 tūkst., arba 3,2%), žydai – 181,8 tūkst., arba 9,0% (surašymo duomenimis, 153,7 tūkst., arba 7,6%) ir t. t. (p. 93–100).

Autorius pripažįsta, kad lenkų reakcija buvusi pernelyg stipri ir gyventojų surašymo paklaidos nebuvusios tokios didelės, kaip teigusi lenkų pusė (p. 97). Lietuviai demografai atmetę lenkų priekaištus ir išvedžiojimus kaip nepagrįstus ir tendencingus. Dabar į reikalą galima pažvelgti ramiau. Nekelia abejonų, kad lenkų apskaičiavimai gana laisvi ir su aritmetinėmis klaidomis (p. 100).

Tam, kad, kaip rašo, kritiškai įvertintų tiek 1923 m. gyventojų surašymo, tiek lenkų demografų teiginius, P. Eberhardtas analizuoja apskričių duomenis. Kauno apskrityje 1897 m. lietuviai sudarė 41,4%, o lenkai – 23,2% gyventojų. 1909 m. duomenys rodo čia gyvenus 50,8% lietuvių ir 11,4% lenkų. Galima būtų tikėtis, kad 1923 m. Kauno mieste ir apskrityje lenkai galėjo sudaryti apie 10,0% gyventojų. Gyventojų surašymas rado 68,0% lietuvių ir 7,5% lenkų. Lenkų teigta, kad lietuvių būta 43,7%, lenkų - 30%. Akivaizdu, kad lenkų šaltinis lenkų skaičių žymiai padidino. Kitas pavyzdys – Ukmergės apskritis. 1897 m. lietuvių ten būta 72,3%, lenkų – 10,0%. 1909 m. duomenys rodo lenkų buvus 4,6%, lietuvių – 76,9%. 1923 m. gyventojų surašymas fiksavo: lietuvių – 86,4%, lenkų – 7,2%. To meto lenkų statistikų apskaičiavimais, apskrityje būta: lenkų – 24,5%, lietuvių – 66,6%. Nereikalinga įrodinėti, – sako P. Eberhardtas, – kad lenkų vertinimas mažai įtikimas (p. 103).

Tačiau Zarasų apskrities duomenų analizė rodanti ką kita. Amžių sandūroje apskrityje polonizacija vykusį labai greitai. Lenkų lyginamasis svoris nuo 8,9% 1897 m. išaugęs iki 29,0% 1909 m. Lietuvos gyventojų surašymas lenkų skaičių nurodo buvus 2,9%. Lenkų apskaičiavimais, lenkų turėjo būti 16,6%. Net atsižvelgus į

tai, kad ne visa Zarasų apskritis atsidūrė Lietuvos Respublikos sudėtyje, ir darant prielaidą, kad Lietuvai atiteko ta šios apskrities dalis, kurioje aiškiai dominavo lietuviai, toks menkas lenkų procentas galys kelti abejonių (p. 103).

Galutinę nuostatą autorius formuluoja taip. Neįrodyta, kad už lenkų kandidatus balsavo tik lenkai, todėl negalima nekritiškai sutikti su teze, kad lenkų Lietuvoje būta 202 tūkst. Antra vertus, P. Eberhardtui nekelia abejonių tai, kad Lietuvos valdžia buvo suinteresuota kuo mažesniu lenkų ir žydų skaičiumi ir kuo didesniu lietuvių lyginamuoju svoriu. Kad lenkų skaičius buvęs sumažintas, liudijęs ir 1923 m. duomenų lyginimas su 1897 m. bei 1909 m. duomenimis. Net ir atsižvelgus į nuo XIX a. pabaigos vykusius lituanizacijos procesus, toks lenkų skaičiaus sumažėjimas neįtikimas. Tad esą galima manyti, kad tikrasis lenkų skaičius buvęs per vidurį – apie 144 tūkst., nors autorius toliau naudosiąs tik oficialius surašymo duomenis (p. 102).

Tarpukariu abiejose pusėse – Lenkijoje ir Lietuvoje – gyvavę mitai apie lenkų pajėgumą „Kauno Lietuvoje“ ir Vilnijos lietuviškumą. Jie kurti ir skleisti propagandiniais tikslais, bet įsitvirtino tautų sąmonėje. Daugelis lietuvių politinių veikėjų nuoširdžiai tikėjo lietuviškosios Vilnijos egzistavimu, ir tik atgavus Vilnių įsitikinta vietos lietuvių silpnumu. Tokie pat greiti, kaip ir Vilnijos polonizacija, depolonizacijos tempai „Kauno Lietuvoje“, realizuoti ekonomikoje (žemės reforma) ir švietimo bei kultūros sferose (per lietuvišką mokyklą ir bažnyčią), sukėlė negrįžtamas permainas išsklaidydami prieš Pirmąjį pasaulinį karą stiprią ir ekonomiškai pajėgią lenkų mažumą. To proceso lygiai taip pat, kaip kad pirmuoju atveju lietuviai, stengėsi nematyti lenkų tyrėjai.

Apskritai, analizuojant etninius procesus Lietuvoje, atkreipiamas dėmesys į gausią žmonių grupę, gyvenusią abiejų tautų (lietuvių ir lenkų) paribyje, kurie dažnai vartojo abi kalbas. Šie žmonės lenkų aplinkoje buvo linkę lengvai sulenkėti, o lietuviškoje – sulietuvėti. Tapę Lietuvos Respublikos piliečiais, perėmė lietuviškas nuostatas, ir jų vaikai augo kalbėdami lietuviškai. O jei atsidurdavo Lenkijos teritorijoje, be didesnių sunkumų prisitaikydavo prie lenkiškų sąlygų ir tapdavo lojaliais Lenkijos piliečiais. Ši žmonių grupė per vienos kartos gyvenimą buvo pajėgi visiškai asimiliuotis tiek lietuviškoje, tiek lenkiškoje aplinkoje. Šio fakto deramai neįvertinę nei lenkų, nei lietuvių demografai (p. 102).

Toliau monografijoje imama nagrinėti Vilniaus krašto gyventojų tautinė sudėtis. Lenkijoje tarpukariu įvyko du gyventojų surašymai – 1921 ir 1931 m. Pirmasis Vilnijos neapėmė, o 1931 m. gruodžio 9 d. gyventojų surašymo duomenys nepilni, nors vaivadijų ir apskričių duomenys žinomi. Smulkesnių administracinių vienetų duomenys nebuvo paskelbti, o medžiaga, liečianti gyventojų etninę sudėtį, karo metais pražuvo (p. 115). Lietuvių Vilnijoje būta nedaug – kiek daugiau kaip 10% gyventojų. Net sutinkant su prielaida, kad lietuvių procentas buvęs kiek sumažintas, vis vien aišku, jog vyravę lenkai (p. 117). Vilniaus mieste, Vilniaus–Trakų ir Švenčionių apskrityse iš 546,1 tūkst. gyventojų 377,5 tūkst., arba 69,1%, buvo lenkai,

68,8 tūkst., arba 12,6%, – žydai, 61,5 tūkst., arba 11,3%, – lietuviai, 19,9 tūkst., arba 3,6%, – rusai, 15,3 tūkst., arba 2,8%, – baltarusiai (p. 118).

Autorius polemizuoja su nuomone, kad bet kokia valdžia, turėdama pakankamai lėšų, Vilnijuje žymią dalį žmonių nesunkiai ir greitai galėjo paversti tiek lietuviais, tiek lenkais. Kalbama apie tuos gyventojus, kurie į klausimą, kas esate – lietuviai, lenkai, rusai, – atsakydavo esą „vietiniai“, „katalikai“. P. Eberhardto nuomone, tai supaprastinimas. Šių žmonių negalima laikyti tautiškai indiferentiškais dvikalbiais paribio gyventojais. Antrojo pasaulinio karo metai parodė, kad Vilnijos gyventojai tarpukariu jau buvę ganėtinai apsisprendę (p. 120).

Kalbėdamas apie tautinės politikos niuansus Lietuvoje, P. Eberhardtas reiškia nuomonę, kad lietuviai iš lenkų mažumos reikalavę atsisakyti tendencijos Lietuvą vertinti kaip „regioninę“, o Lenkiją – kaip „didžiąją“ tėvynę, „dvigubo lojalumo“, vertinamo kaip žalinga kadais gyvavusios bendros Lenkijos–Lietuvos valstybės reminiscencija. Ši istorinė tradicija laikyta priešiška ir pavojinga naujomis aplinkybėmis susikūrusiai Lietuvai. Todėl siekta, kad lenkų tautybės Lietuvos piliečiai aiškiai pasirinktų „lietuviškąją orientaciją“, nes lojalumas Lietuvos valstybei negalys būti suderinamas su „lenkiškumu“. Lenkams tai reiškę ne tik nusigręžti nuo ilgaamžės istorinės tradicijos, bet ir prarasti tautinį ar net kultūros tapatumą, M. Römerio žodžiais, tapti „lenkiškai kalbančiais lietuviais“. Lietuviams Lietuva atrodžiusi pernelyg maža, kad galėtų kultivuoti polietniškumą ir įvairias kultūras. Propaguojant grįžimą prie lietuviškų šaknų, vykdytas lenkų lituanizavimas, ribotas lenkų kalbos vartojimas. Dėl tos priežasties tarp abiejų tautinių bendrijų rusenęs konfliktas (p. 132–135).

Kaltinimas nacionalizmu šiame kontekste nėra malonus, ir ši bei tą minėtu klausimu P. Eberhardto adresu tikriausiai galima būtų pasakyti. Bet kad šiuo atveju tinka ir patarlė apie „ugnį be dūmų“. Nors pavyzdys – ne įrodymas, vieną galima priminti. Juoba kad ne iš nežinomo ekstremisto atsišaukimo, o iš Prekybos, pramonės ir amatų rūmų dvisavaitinio leidinio „Ekonominis biuletenis“, skirto tarnybiniam naudojimui. 1939 m. rudenį jame konstatuota, kad per 20 nepriklausomybės metų „*lenkų problema senojoj Lietuvoj buvo maždaug išnykusi*“, tačiau padėtis pasikeitė, atgavus Vilniaus kraštą. Nors „*nemaža lenkų dabar pasidarys pakenčiamais lietuviais <...>, vis dėlto, jeigu ne 11%, tai apie 8% arba apie 200.000 lenkų ([pro]lenkiškai nusistačiusių) Lietuvoje dabar turėsime <...> Priešingai žydams, lenkai yra mažuma, kurią ir etniškai, ir politiškai reikia kuo greičiausiai sugrumuliuoti, sutirpdyti. Todėl pirmiausia reikia juos išsijoti. Konkrečiai tai liečia Vilnių ir jo apylinkes. Jeigu į Vilnių nukelsim tik vieną kitą ministeriją, tai bus lietuviybės kova su titaniais. Vilniaus lenkiškas masyvas yra per didelis, kad jį per porą metų (o aplinkybės prie to verčia) sutirpintume. Reikia šį lizdą išdraskyti – fiziniai ir ekonomiškai. Reikia „siedlungspolitikos“ iš vakarų į rytus, ir iš rytų į vakarus. Vilniaus lenkiški miesčionys turi būti tūkstančiais perkelti į vakarus. Tai verčia ir <...> darbo aprūpinimo klausimas. Vilniaus turtai turi didesnęje dalyje pereiti į lietuvių rankas. <...> Lenkų problemos greitas išsprendimas yra ypač svarbus, nes labiau užsitikrinsime šį kraštą, jei jis*

*bus lietuviškas. Ne vėliau [1940 m.] vasario mėn. reiktų padaryti ir gyventojų surašymą Lietuvoje, kuris turėtų duoti ir Vilniaus kraštą daugumoje lietuvišką**.* Na, iki „siedlungspolitikos“ buvo labai toli, bet juk kalbėta...

Kaip rašo P. Eberhardtas, dėl lenkų padėties Lietuvoje ir lietuvių Lenkijoje ginčytasi ir tebesiginčijama daug. Paprastai rožine spalva vaizduojamas kitataučių gyvenimas savojoje šalyje ir apverkiama tautiečių padėtis kitoje valstybėje. Kiekvieną tezę galima pagrįsti įvairiausiais pavyzdžiais. Galima, pvz., lyginti lietuvių gyvenimą Lenkijoje ir Rusijoje, galima palyginti prieškario situaciją abiejose valstybėse su padėtimi, susiklosčiusia po vermachto (Wehrmacht) ir Raudonosios armijos invazijos (p. 145). Tačiau autorius vis dėlto laiko savo pareiga priminti, kad lietuvių tautinė mažuma Lenkijoje ne tik ištvėrė tarpukarį, bet ir sustiprėjo, o lenkų mažuma Lietuvoje buvo dezintegruota ir žymiu mastu asimiliuota. Nors tai priklausę ir nuo geografinių aplinkybių (lenkai Lietuvoje gyvenę išsisklaidę, lietuviai Lenkijoje – kompaktiškai), bet esą neverta pamiršti, kad vietos administracija Lenkijoje nesiekusi lietuvių polonizuoti, be to, lietuvius laikiusi kitataučiais, o Lietuvoje lenkai vertinti tik kaip sulenkėję lietuviai (p. 146).

Gana aštriai P. Eberhardtas komentuoja ir 1942 m. gegužės 27 d. gyventojų surašymą, kurį vokiečių okupuotoje teritorijoje atliko vietos lietuvių administracija, turėjusi nemažus įgaliojimus. Lietuvių valdžia siekusi įrodyti savo teises į Vilniją, o vokiečių galia dar buvusi labai didelė. Autorius priduria, kad jei panašus surašymas būtų atliktas po dvejų metų, grįžus Raudonajai armijai, rezultatai būtų visiškai kitokie (p. 157). Surašymo duomenimis, visoje Lietuvoje iš 2 789,6 tūkst. gyventojų: 2 264,0 tūkst., arba 81,1%, buvę lietuviai, 336,9 tūkst., arba 12,1%, – lenkai, 82,3 tūkst., arba 2,9%, – baltarusiai, 85,5 tūkst., arba 3,1%, – rusai, 20,9 tūkst., arba 0,8%, – kitų tautybių. Vilniaus regione, įskaičius ir Vilniaus miestą, iš 743,7 tūkst. gyventojų lietuvių užregistruota 310,3 tūkst., arba 41,7%, lenkų – 324,7 tūkst., arba 43,7%, baltarusių – 80,5 tūkst., arba 10,8%, rusų – 23,3 tūkst., arba 3,1%, kitų tautybių gyventojų – 4,9 tūkst., arba 0,7% (p. 159).

Lietuvių demografiškai šio surašymo duomenis laiką patikimais, tačiau taip nesą. Praėjus tik trejetui metų, repatrijuoti į Lenkiją pareiškė norą 380,0 tūkst. lenkų (apie 200 tūkst. išvyko). Jei 1942 m. surašymo duomenys tikslūs, Vilnijoje lenkų iš viso turėjo likti 50 tūkst., tačiau pirmasis pokario gyventojų surašymas 1959 m. rado net 230,0 tūkst. lenkų (p. 162).

Surašymo metu nebuvo registruojami žydai, nors dauguma jų dar buvo gyvi, sukoncentruoti getuose ir „darbo stovyklose“. Tai, kad jų nėra surašymo medžiagoje, rodo, jog žydai jau buvo pasmerkti, ir laikyta, kad jų apskaita nebeturinti prasmės. „Tai atspindi vokiečių ir lietuvių surašymo organizatorių moralines nuostatas“, – priduria P. Eberhardtas (p. 158).

* Lenkų problema naujojoje Lietuvoje / Ekonominis biuletenis, 1939, Nr. 19, LVA, f. 1064, ap. 3. b. 55. l. 14–15.

Nacistinės okupacijos metais teroras pirmiausia buvo nukreiptas prieš žydus. Kita persekiojama tautinė grupė buvo lenkai. Vokiečių valdžios požiūris į lietuvius, nors nevienareikšmis, kalbant apskritai buvęs palankus. Grįžus rusams, pagrindinis NKVD smūgis jau buvęs nukreiptas prieš lietuvius (ką kita reiškia vadinamieji „lietuvų nacionalistai“), pirmiausia prieš inteligentiją. Vokiečių klausimas buvęs išspręstas šiems pasitraukus į Vakarų 1944–1945 metais. Lenkų klausimą numatyta spręsti repatrijuojant juos į Lenkiją. Lenkams teko pasirinkti: likti gimtinėje ir netekti Lenkijos pilietybės, rizikuoti būti ištremtiems ar kitaip terorizuojamiems arba palikti tėviškę, namus, užgyventą turtą. Kadangi kalbama apie vietos gyventojus, faktiškai net terminas repatriacija netinkas, nes žmonės buvę paprasčiausiai išvyti (p. 167–168).

Repatriantų sąrašai buvo sudarinėjami kontroliuojant NKVD, repatrijuoti te galėjo lenkai bei Lenkijos pilietybę turėję žydai. Anksčiau Lenkijos piliečiai buvę lietuviai, baltarusiai, ukrainiečiai nebuvo registruojami. Vadovautasi kalbos ir tikybos kriterijais, atsižvelgta į vardų ir pavardžių skambesį. Iš viso užregistruota apie 380,0 tūkst. žmonių. Tačiau lenkų turėję būti daugiau, nes tikslesnė registracija įmanoma Vilniuje ir tose vietose, kuriose lenkai gyveno kompaktiškiau (p. 169). Žinia, tarp repatriantų galėjo įsimaišyti kitų tautybių žmonių (daugiausia dėl mišrių santuokų), tačiau jų dalis negalėjusi būti bent kiek didesnė (p. 170), todėl kai kurių lietuvių autorių teiginiai, esą lietuviai sudarę net 10% repatriantų, nepagrįsti (p. 174).

Repatriacijos duomenys aiškiai rodantys, kad 1942 m. gyventojų surašymo duomenys, pagal kuriuos visoje Lietuvoje tebuvę 244,2 tūkst. lenkų, suklastoti (p. 171). Iš Lietuvos 1945–1948 m. repatrijuota 197,0 tūkst. gyventojų (lenkų duomenimis, kurie tikslesni, nes registracijos dokumentai buvo išduodami pasienyje). Faktiškai palikusių Lietuvą buvo žymiai daugiau (ištremta 1940–1941 m., išvežta darbams į Vokietiją ir t. t.) – Lenkijon iš viso pateko apie 220–230 tūkst. (p. 173–174). Nedideliame krašte tai sudarė apie 10% visų gyventojų. Lietuvos ateičiai šis faktas buvęs ir naudingas, nes leidęs sulietuvinti sostinę ir apskritai susilpninti lenkų įtaką Vilniuje. Na, o caro ir bolševikų politikos tikslas visuomet buvęs Vakarų Baltarusijos, Vakarų Ukrainos ir Rytų Lietuvos depolonizavimas (p. 174–175). Tik 6-ąjį dešimtmetį Maskvos tautinė politika sušvelnėjo (p. 182).

Kalbėdamas apie 1959 m. gyventojų surašymą, P. Eberhardtas teigia, esą pastarasis buvęs objektyvesnis, palyginti su 1923 m. surašymu Lietuvoje ir 1931 m. – Lenkijoje (Vilniaus krašte). Abiem tarpukariu atliktiems surašymams būdingas valdžios noras padidinti savo tautiečių skaičių. Komunistams tautinė priklausomybė tebusi praeities atgyvena. Tai nereiškė, kad nebuvo tautų ir kalbų hierarchijos. Pirmaeilė – rusų tauta ir rusų kalba, toliau – „respublikos“ kalba, dar toliau – kitos. Arba, požiūris į baltarusius, kaip lojalius piliečius, palankesnis, negu į lenkus arba lietuvius. Nepaisant to, 1959 m. surašymo duomenys išties patikimi (p. 183).

P. Eberhardtas monografijos pabaigoje išsamiai aptaria taip pat 1959–1989 m. laikotarpį ir net 10-ojo dešimtmečio pradžią, tačiau kadangi šis 30-metis demografijos atžvilgiu buvo palyginti ramus ir be didesnių sukrėtimų, išskyrus gerai žinomus

urbanizacijos procesus, be to, pakankamai statistinės medžiagos, plačiau šios knygos dalies pristatyti neverta.

Kaip kiekviena gera knyga, P. Eberhardto monografija ne vienu atveju skatina grįžti prie jau, atrodo, ne kartą nagrinėtų ir gerai žinomų klausimų, kai ką pergaltoti, kai kur prieštarauti, net nepriimti, atmesti. Svarbiausia, kad P. Eberhardto darbas akivaizdžiai demonstruoja, kaip svarbu, kad praeitis turi būti tiriama kompleksiskai. Kad gyvenimas daugiabriaunis, vadinasi, toks turi būti ir jo atspindys istorijos veidrodyje. Kad įvairių šaltinių vertė nustatoma ne kartą ir ne visiems laikams. Kad priešinti dvi istorinio pažinimo stadijas – faktų kaupimą ir jų apibendrinimą, beprasmiška. Kad operavimas abstrakčiomis sąvokomis (socialinis sluoksnis, tauta, kultūra ir t. t.) istorikui kelia didelius reikalavimus ir medžiagos kiekybės, ir išankstinės šaltinių kritikos, ir minties loginio sklandumo aspektais. Kad atkaklaus ir kruopštaus tiriamojo darbo negalima pakeisti žaidimu bendromis frazėmis.

Gediminas V a s k e l a

Solomonas A t a m u k a s. Žydai Lietuvoje. XIV–XX amžiai. – Vilnius: AB Lituanus, 1990. 144 p.; **Solomonas A t a m u k a s. Lietuvos žydų kelias.** Nuo XIV a. iki XX a. pabaigos. Vilnius: Alma littera, 1998. 431 p.

Per dešimtmetį Lietuvos historiografija pasipildė naujos problematikos tyrinėjimais. Galima teigti, kad jos kiekybę – žinomą tematikos ir šaltinių bazę papildė specifinė, tačiau Lietuvoje (ir ne tik joje) moksliniu požiūriu kvestionuotina, o idėjinio aspektu dar daug kuo angažuota istorinė literatūra. Nedaugelis autorių ryžosi gvildinti „nepatogią“ tematiką.

Vienas iš jų – S. Atamukas – ne naujokas istorijoje, savitos biografijos žmogus. Turbūt ne be pagrindo iš jo tikėtasi sulaukti brandaus tyrinėtojo žodžio. Savaiame suprantama, kad pritariame S. Atamuko pastangoms šiuolaikiškai pažvelgti į senos ir praeityje gausios žydų bendruomenės istoriją, ypač žydų ir lietuvių santykių raidą amžių eigoje. Mokslo tyrimo požiūriu ši problematika ne tik sudėtinga, bet ir kontroversiška – čia į vieną mazgą susipynė skirtingų etnosų santykiai, luominiai religiniai skirtumai, beveik vidinio sąlyčio neturinčių kultūrų raida, politinės, idėjinės, socialinės kolizijos. Žydų bendruomenė tiek kitose šalyse, tiek Lietuvoje buvo uždara, intraversinė diaspora, per ilgus amžius psichologiniu dvasiniu ir politiniu socialiniu atžvilgiu atsiribojusi nuo pagrindinės krašto tautos. Šios takoskyros dominantė – kalbos ir religijos skirtybės, tačiau ne politiniai ar kitokie veiksniai. Nederėtų pamiršti aiškinantis lietuvių ir žydų santykių problemas.

Skirtingose epochose žydų bendruomenės statusas keitėsi atsižvelgiant į modernėjančio gyvenimo aplinkybes, tačiau bendrasis abiejų tautų santykių vektorius išliko bemaž pastovus. Taigi, tyrinėjant šią temą, svarbu nevengti aštrių kampų, „nepatogių“ faktų, be ko neįmanoma išryškinti abiejų pusių specifinių interesų, šališko nusistatymo.

Be abejo, S. Atamukas visa tai gerai žinojo jau prieš imdamasis nagrinėti judaikos Lietuvoje problematiką. Matyt, neatsitiktinai iš pradžių buvo parengtas, tarkim, išplėstinis problematikos prospektas, arba „siauroji redakcija“, – nedidelės knygelės „Žydai Lietuvoje“ pavidalu, o po to visai natūralu, kad skaitytojas sulaukė mokslinės studijos. Neneigdami S. Atamuko nuopelnų mokslo populiarinimo srityje, taip pat tiriamojo darbo indėlio rengiant abu veikalus spaudai, drįstame teigti, kad conceptualiniu atžvilgiu solidžios apimties monografija nevisiškai pateisino viltis, kurių galėjo tikėtis skaitytojas iš didelę mokslinę ir gyvenimo patirtį turinčio žmogaus. Tiesa, monografijoje S. Atamukas kai kur išvengė senų prokomunistinės ideologijos ir pasaulėžiūros šampų, kurių nemažai pirmojoje knygelėje. Stebėtis dėl to netenka, nes ji išėjo iš spaudos 1990 m., kai visuomenė buvo sovietinė (ne postsovietinė), komunistinė ideologija dar smarkiai priešinosi bendražmogiškosioms kultūros vertybėms, apskritai politinių visuomeninių idėjų pliuralizmui. Taigi į daugelį nepriimtinių šios knygelės aspektų galima žiūrėti kaip į natūralų ar neišvengiamą dalyką. Nepaisant to, joje pateikta faktografija, teiginiai, išvados atspindi S. Atamuko požiūrį į Lietuvos žydų gyvenimą, lietuvių tautos ir žydų bendruomenės santykius, susijusius su Lietuvos valstybingumo funkcionavimu, žlugimu bei modernių laikų valstybės atkūrimu. Nors tai nėra viso proceso panorama, tačiau svarbūs žydų bendruomenės praeities įvykiai ir autoriaus požiūris į juos pakankamai išryškinti. Knygelė pravarti plačiam skaitytojų ratui, nes kompaktiška, neperkrauta iliustracine medžiaga, o jos pažintiniai aspektai akivaizdūs. Ko gero, 3000 egzempliorių tiražas lietuvių kalba per mažas tokio pobūdžio leidiniui. Manytume, kad moksliniu požiūriu būtų nekorektiška polemizuoti su daugeliu abejotinių, kai kuriais atžvilgiais ir nepriimtinių teiginių. Kaip jau minėta, trūkumus galėtume susieti su epochos lūžio permainų konjunkcijos poveikiu.

Kiti kriterijai taikytini kalbant apie vėliau pasirodžiusią monografiją. Knygos apimtis ir parengimo laikas leidžia tikėtis nuodugnios Lietuvos žydų bendruomenės raidos analizės, rimtų apmąstymų, įžvalgų. Kiek plačiau ir apsistosime ties to veikalo komentarais. Autorius tyrimo tikslą pratarmėje nusako šitaip: „Knygoje siekiama visapusiškai atskleisti **turingą šlovimą** (pabraukta mano. – Č. B.) Lietuvos žydų istoriją, jų svarų įnašą į pasaulio žydų istoriją. Todėl **kūrybiškai** (pabraukta mano. – Č. B.) remtasi gausia ir turinga įvairių šalių literatūra, rašyta per ilgą laiką ir skirta tiek visos žydų tautos, tiek Lietuvos žydų istorijai“¹. Kaip matome, užmojai

¹ S. A t a m u k a s, *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV amžiaus iki XX a. pabaigos*, Vilnius, 1998, p. 10.

nemenki. Veikalo specifiką ypač išryškina didelis nuorodų į istorinę literatūrą ir šaltinius jidiš ir ivrito kalbomis sąrašas. Faktografinės medžiagos šiame darbe daug, faktas gena faktą, įvykis įvykį, kiekvienas lapas prisodrintas veikėjų pavardžių, veiksmų aplinkybių aprašymo. Žydų gyvenimo mozaika pateikta kruopščiai. Lietuvių skaitytojui atskleidžiama turtinga, tačiau dėl kalbų barjero, žydų bendruomenės uždarumo nelengvai prieinama istorija. Ši specifinė mokslinio ir kultūrinio pažinimo situacija visuomeniniu požiūriu iš tikrųjų svarbi, nes, mūsų nuomone, gali rimtai prisidėti prie įvairių prietarų, pramanų apie žydus įveikimo, jų istorijos ir savitos kultūros pažinimo. O visa tai skaitančiajai visuomenei padeda įveikti neigiamus stereotipus, dėl informacijos stokos susiklosčiusį klaidingą požiūrį į žydus. Pirmosios tokio pobūdžio knygos lietuvių kalba parengimas sveikintinas ir dėl to, kad bent artimiausioje ateityje vargu ar galima tikėtis pasirodant kitų autorių darbų judaikos tematika. Taip pat turime pripažinti, kad dėl minėtų aplinkybių sunku polemizuoti su autoriaus teiginiais, pagrįstais mums neprieinamais šaltiniais. Recenzijoje tenka apsiriboti bendriausiu, tačiau neabejotinai reikšmingu aspektu – lietuvių ir žydų santykių raidos klausimais. Daugeliu atvejų tai ir yra bene svarbiausia monografijos gija, kuri dėl savo vidinio prieštaravimo negali būti vienareikšmiškai traktuojama.

Istorinių įvykių chronologija S. Atamuko knygoje nėra proporcinga – žydų įsikūrimas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir plėtra vėlesniais amžiais, visos socialinio ekonominio gyvenimo peripetijos iki 1918 m., t. y. iki naujausios istorijos laikų, užima šiek tiek daugiau negu šimtą puslapių. Dvidešimtojo amžiaus žydų bendruomenės gyvenimo aprašymui tenka trys ketvirtadaliai knygos teksto, nors po Didžiosios Katastrofos Antrojo pasaulinio karo metais Lietuvos žydų skaičius svyravo apie keliolika tūkstančių žmonių. Be to, sovietinio režimo metais ryškesnės jų gyvenimo specifikos neaptinkame, nes nekompaktiškai gyvenantys žydai iš esmės prarado tarpusavio socialinį ryšį ir, žinoma, kaip ir kitų SSSR tautybių žmonės, buvo integruoti į sovietinę beveidę visuomenę. Gaila, kad S. Atamukas apie šio proceso prasmę kalba daugiausia užuominomis, užuot patyrinėjęs šią žydų bendruomenės tragedijos pusę – šimtmečiais išlaikiusi socialinį bendrumą ir kultūrinį savitumą, ji žlugo **ne fiziškai, o socialiai**. Žydai tapo tokiais pat bejėgiais prieš totalią diktatūrą, kaip ir kitos bendruomenės ar mažosios tautos. Tačiau dėl sovietinės asimiliacijos nebeliko į ką apeliuoti ar ką nors kaltinti. Liūdnas istorijos faktas turėtų bent kiek atverti akis lengvabūdiškais kaltinimais ir politinėmis spekuliacijomis piktnaudžiaujantiems „teisuoliams“. Gal kitaip tada atrodytų žydų gyvenimo Lietuvoje ir tragiško likimo istorinės aplinkybės, sumažėtų nepagrįstų nuoskaudų, žydų ir lietuvių santykius temdančių šešėlių.

Kalbant apie recenzuojamą leidinį, reikia pasakyti, kad S. Atamukas ne tik stengėsi išryškinti pozityvią lietuvių–žydų santykių esmę, bet ir dažnai įžvelgė juose net savotišką „bekonfliktiškumą“, beveik idilę. Autorius nevengia abipusių komplimentų, nuolat akcentuoja „gerų laikų“ istorinėje praeityje svarbą, daro nemažai reveransų Lietuvos valstybės atžvilgiu, regi didelę, beveik išskirtinę toleranciją

žydams, palygindamas tai su kitomis valstybėmis. Tačiau šitokie darnūs santykiai, pasak jo, pradeda irti tarpukario Lietuvoje, o galop įvyksta lemtingoji Katastrofa, sugriovusi per ilgus amžius susiklosčiusią harmoniją. Konceptija ne tik kad ne nauja, tačiau ir aiškiai ydinga, niekuo nepralenkianti žinomų žmonių politizuotos sąmonės. Turbūt mąstymo nenuoseklumu turėtume aiškinti ir autoriaus nuoširdų, tačiau perdėtą palankumą žydams. Nekritiškas požiūris, daugelio asmenų, jau nekalbant apie asmenybes, sureikšminimas užgožia nepatrauklius, tačiau realius žydų bendruomenės gyvenimo momentus ir mąstančiam skaitytojui gali pasirodyti kaip nereikalinga istorijos apologija.

Neabejotina, kad daugybė faktų liudija Lietuvos, ypač Vilniaus, dažnai vadinto „Šiaurės Jeruzalė“, istorinį vaidmenį Rytų Europos žydijoje. Kad ir kaip ten būtų, tačiau vietos sąlygų poveikis nebuvo absoliučiai vienareikšmis. Labiau pritartume išvadai, jog „ekonominiai ir istoriniai faktoriai suformavo unikalų Lietuvos žydijos charakterį <...> Žydai ilgą laiką jautė didesnę saugumą ir stabilumą, **todėl ir nematė būtinybės perimti juos supančių tautų kultūrą ir kalbą**“ (pabraukta mano. – Č. B.)². O tai neišvengiamai atsigręžė prieš juos pačius. Žydai ilgus amžius išvengė tautinės asimiliacijos, tačiau lygiai taip pat nebuvo pasirengę integracijai į juos supusią socialinę aplinką. Žydų tautinis identitetas buvo išsaugotas, tačiau ateities perspektyva prasta. Žinoma, tai nebuvo jų kaltė, tai istorijos nuosprendis. Už savo išskirtinumą (daugiau reikė lemtingos aplinkybės) teko sumokėti pačią didžiausią kainą.

Monografijos autorius gerokai pagražino lietuvių ir žydų santykių istoriją viduramžiais ir naujaisiais laikais, nenorėdamas ar neįstengdamas įžvelgti visai natūralios abiejų pusių priešpriešos. Pirmiausia krinta į akis tai, kad S. Atamukas pernelyg laisvai traktuoja žydus ir lietuvius kaip dvi tautas toje pačioje teritorijoje. Manytume, kad tai netikslu ir klaidina skaitytojus. „Šiaurės Jeruzalės“ įvardijimas visur turėtų būti vartojamas ne tiesmukai, o perkeltine prasme, aiškiai suvokiant, kad žydai niekada nebuvo tauta, o tik bendruomenė (gausi, savaranki, kultūringa) etninėse Lietuvos žemėse. Iš dalies dėl to abipusiai konfliktai buvo neišvengiami: viduramžiais – luominiai (tarp amatininkų, prekybų ir privilegijuotų sluoksnių), moderniaisiais laikais – tarp nacionalinio ir kitataučio kapitalo.

Socialinių luomų kovoje žydai dažnai būdavo nukentėjusieji. Dėl to nereikia stebėtis. Kaip žinoma, viduramžių kultūroje susiformavusios negatyvios nuostatos žydų atžvilgiu naujųjų laikų priešaušryje kai kur įgijo drastiškų bruožų. Martynas Liuteris rašė: „Ką gi mums, krikščionims, daryti su šia prakeikta ir niekam tikusia žydų paderme? <...> Kadangi jie gyvena tarp mūsų, ir mes žinome jų melą, šventvagystes ir bjaurystes, mums nevalia su jais taikstyti“³. Ne mažiau šurprios jo praktinės rekomendacijos – padegti sinagogas ir mokyklas, griauti namus, nusavinti turta,

² V. V a r c i k i s, Nuo Šiaurės Jeruzalės iki Pancrių, *Šiaurės Atėnai*, 1998 09 19, Nr. 36 (430).

³ Gordon A. C r a i g, *Vokiečiai. Praeitis, dabartis, ateitis. Permainos ir tęstinumas*, Vilnius, 1995, p. 212.

uždrausti prekybą, atimti šventas knygas, nutildyti mokytojus ir pan.⁴ Klasikinės neapykantos atvejais! Tačiau štai susiduriame su taip pat kritiškai vertintinu žydų apologijos pavyzdžiu. S. Atamukas rašo: „Žydų gyvenimui apskritai buvo būdinga laikytis aukštų dorovės dėsnių, jie pasižymėjo ne tik dideliu pamaldumu ir pasiryžimu mokytis, bet taip pat šeimos gyvenimo ištikimumu, blaivumu. Tarp jų beveik nepasitaikydavo girtuoklių, plėšikų, žudikų, ištvirkėlių, prievartautojų. Jei tokių ir atsirasdavo, tai būdavo retos išimty“⁵. Toks žydų išskirtinumas – ne mokslo išvada, o veikiausiai iš senosios mitologijos perkeltas idealus modelis. Kaip čia neprisimintus romantizuoto požiūrio, tarp kitų ir S. Daukanto, apie senovės lietuvių būdą?! Tačiau juk turime kitokias, ir ne bet kieno, o lietuvių švietėjų M. Valančiaus, V. Kudirkos, P. Višinskio Lietuvos žydų charakteristikas... Lyg ir savaime peršasi išvada: Lietuvoje miestiečiai nebuvo pernelyg tolerantiški žydams, o pastarieji ne itin prielankūs lietuviams ir lenkams.

Viduramžiais žydai buvo atsieti nuo krikščioniškos aplinkos ir iš tikrųjų naudojosi tautine bei religine autonomija. Žydiškumui ilgus šimtmečius išlikti Lietuvoje padėjo palanki situacija – būtent jie daugiausia priklausė pirklių, finansininkų, amatininkų luomams.

Autorius nieko nekalba apie antižydiškas nuotaikas, kurios atsispindėjo įvairiuose lietuvių folkloro žanruose. Jis pabrėžia kitą santykių pusę, akcentuodamas, pavyzdžiui, valdovų žydams suteiktas privilegijas, tačiau kažkodėl pamiršta pasakyti, kad jos didino socialinę įtampą ir skatino luomų konfliktą. Natūrali katalikų miestiečių ir žydų ekonominė konkurencija monografijoje nepagrįstai pakeičiama abiejų pusių santykių darna.

XVIII a. Lietuvoje susidarė didžiausia pasaulyje žydų bendruomenė – savotiška judaizmo oazė – o tai, žinoma, buvo pozityvus reiškinys žydų kultūrai apskritai, tačiau neproporcingai didelė jų diaspora miestuose ir miesteliuose užgožė ir taip silpną lietuvių gyventojų sluoksnį. Abiejų Tautų Respublikoje intensyvesnis ekonominis lietuvių gyvenimas buvo blokuojamas turtingesnių žydų, o politinėje sferoje analogiškas vaidmuo vis labiau atiteko lenkų politiniam elitui. Lietuviai savo etninėse žemėse buvo atstumti nuo dviejų itin svarbių gyvenimo sričių, o tai jokia būdu nelidijia tautinių santykių harmonijos.

Mūsų nuomone, metodologinė S. Atamuko tyrimo yda tiesiogiai susijusi su vienašališku požiūriu į žydų bendruomenės išimtinai teigiamą vaidmenį krašto gyvenimui. Skaitant kai kurias veikalo vietas, susidaro keistas įspūdis, jog žydai Lietuvoje (ypač Vilniuje – „Šiaurės Jeruzalėje“) buvo tarsi autochtonai, o pastaroji – jų tikroji tėvynė.

Atkreiptinas dėmesys, kad lenkų politinis ir socialinis dominavimas, vadinamoji polonizacija, plačiai pripažinta lietuvių istoriografijoje, o dalies lietuvių neigiamai

⁴ Tcn pat, p. 212–213.

⁵ S. A t a m u k a s, *Lietuvos žydų kelias...*, p. 32.

įvertinta dar tarpukario laikotarpiu. Tuo tarpu apie prieštarinę žydų daugumos vaidmenį Lietuvos miestuose iki šiol nutylima. Šitai suvokdami, neturėtume ko nors kaltinti ar smerkti, tačiau konstatuoti faktą privalome. Kitaip objektyvią tiesą pakeisime vienai pusei palankiais vertinimais ir maloniais žodžiais. Taip pat nesaikome, kad recenzuojamoje knygoje taip atsitiko iš piktos valios.

Remdamasis pirminiais šaltiniais ir istorine literatūra, S. Atamukas atskleidė žydų padėties pokyčius XIX a., apskritai carų valdomos Lietuvos laikotarpiu. Visų pirma jo pateikti statistiniai duomenys rodo aiškų žydų ekonominių pozicijų stiprėjimą. Tačiau autorius iš tų faktų padarė priešingą išvadą: „Baudžiavos panaikinimas ir valstiečių išlaisvinimas (1861), lenkų ir lietuvių sukilimas (1863), bajorijos bei dvarininkijos ekonominis nuoslūgis, **caro valdžios išplėtos žydų teisės ekonominėje srityje** (pabraukta mano. – Č. B.), spartus geležinkelių ir kitų kelių tiesimas, vėlesnis valstybinio degtinės monopolio įvedimas – visa tai tiesiog sukrėtė nelabai tvirtus gyvenamosios ribos žydų ekonominio gyvenimo pamatus. Ankstesni pajamų šaltiniai buvo smarkiai pakirsti“⁶.

Vėlgi susiduriame su paviršutinišku požiūriu. S. Atamukas čia nenutolsta nuo senų sovietinės istoriografijos stereotipų, kai be išlygų buvo tvirtinama, jog dėl carų diskriminacinės politikos vienodai kentėjo visų tautybių darbo žmonės ir tik išnaudotojai sutarė su jų interesus gynusia caro valdžia.

Ar tik nepribrendo laikas blaiviau vertinti carų politikos Lietuvoje padarinius? Turbūt niekas neabejoja, kad carizmo vėzdas, ypač po pralaimėtų sukilimų buvo pakeltas prieš bajorus ir Katalikų Bažnyčią, dėl ko labiausiai nukentėjo tautinė kultūra ir švietimas. Natūralu, kad labiausiai proteguojama buvo rusų valdininkija ir Stačiatikių Bažnyčia. Savo ruožtu sparčiai didėjant miesto gyventojų skaičiui, plečiantis verslams ir formuojantis rinkai, žydų ekonominės pozicijos sustiprėjo. Ši proporcija tiesiog nelygintina su lietuvių, daugiausia kaimiečių, visuomeninės padėties pokyčiais. Taigi bent jau iki tautinio atgimimo pradžios stiprėjo politinės rusų pozicijos, ekonominėje sferoje vis labiau įsigalėjo žydai, socialiniame ir ypač kultūriniame gyvenime labiausiai buvo pamintos lietuvių teisės. Kalbėti apie caro valdžios vykdytą žydų diskriminaciją reikia su išlygomis. Gal dėl to ryškus nemažos žydų gyventojų dalies prielankumas rusų valdymui išliko ilgiems laikams, o vėliau net transformavosi į simpatijas sovietų režimui.

XIX a. pabaigoje ryšium su esminiais visuomenės gyvenimo pokyčiais atbudo žydų tautinė savimonė, ryškiausiai įsikūnijusi sionistiniame judėjime. Lietuvoje, kaip ir kituose kraštuose, tik daug mažesniu mastu žydų nacionalizmas susidūrė su vietos gyventojų tautinėmis aspiracijomis. Tačiau antisemitizmas čia neįgijo plataus masto. Anot S. Atamuko, „Lietuva buvo tarp tų nedaugelio Rytų Europos šalių, kur išpuoliai prieš žydus iš esmės daugiausia būdavo vietinio pobūdžio, kur žiaurių

⁶ Ten pat, p. 54.

masinių pogromų nebuvo“⁷. Neginčydami daugelio autoriaus teiginių, apskritai, mūsų nuomone, blaivaus sionizmo ir antisemitizmo procesų vertinimo, nenorėtume pritarti idėjai, jog Lietuvoje nuo senų laikų pasitaikydavo vienokių ar kitokių antisemitizmo apraiškų. Atrodo, kad čia suplakamas buitiniu, kultūriniu ir religiniu lygiu iš seno vešėjęs antijudaizmas su visai nauju XIX a. dalyku – antisemitizmu. Kai kurių tyrinėtojų nuomone, tarp krikščioniškojo antijudaizmo ir rasinio antisemitizmo yra esminis skirtumas. Antijudaizmas kaip gaivališkas reiškinys neturėjo nei aiškios ideologijos, nei politinių programų ar siekių. Todėl krikščioniškais viduramžiais buvo neįsivaizduojamas holokaustas, kuris galėjo atsirasti tik moderniaisiais laikais, sutraukius tradicinius religinius ryšius ir įsigalėjus nekontroliuojamoms ideologijoms⁸.

Antisemitizmas – ypač pavojinga visuomeninio gyvenimo, politikos ir ideologijos tendencija. S. Atamukas pastebėjo, kad tarpukario Lietuvoje stiprėjo priešiškos žydams nuotaikos, pagyvėjo antisemitinės jėgos. Antisemitizmas turėjo savo sąmoningus nešėjus – tuo suinteresuotas organizuotas jėgas. Prie jų autorius ne be pagrindo priskyrė kraštutinę nacionalistinę „Geležinio vilko“ sąjungą. Antisemitizmo apraiškų jis išvelgė ir 1930 m. įsteigtos lietuvių prekybininkų, pramonininkų, amatininkų (verslininkų) sąjungos veikloje. Labai prieštaringas nacionalinio kapitalo pastangas nacionalinėje valstybėje išsikvotiti dominuojančias pozicijas autorius, mūsų nuomone, nepagrįstai laiko antisemitizmo proveržiu. Istorija daugeliu pavyzdžių patvirtino nacionalinio verslo dinamizmą ir koliziją su ekonomiškai viešpataujančiais svetimtaučių interesais: lenkų, čekų – su vokiečiais, australų, airių, indų – su angliais ir pan. Šūkio „Lietuva – lietuviams“ ekonominis turinys negrėsė pragaištingomis politinėmis pasekmėmis. Neneigsime, jog dėl to sustiprėjo nepakanta žydams, tačiau kitaip būti negalėjo. Juk net dabartinais liberalizmo triumfo laikais Izraelio valstybėje arabų kapitalas visuomenės akyse traktuojamas neadekvačiai... Tai, kad 4-ajame dešimtmetyje sumažėjo bendrų lietuvių ir žydų firmų, vargu ar galima laikyti antisemitizmo apraiška, vertinant iš XX a. pabaigos retrospektyvos. Kas kita politizuotos dalies jaunimo antižydiškos nuotaikos. Jų pateisinti negalima nei politiniais, nei kitokiais argumentais.

S. Atamukas nurodo, kad nepriklausomoje Lietuvoje, panaikinus mažumų autonomiją, žydai gana greitai buvo „išstumti iš tarnybos užsienio ir vidaus reikalų, finansų ir kitose ministerijose, kariuomenėje, apskritai, iš viso valstybės aparato. Teisiškai žiūrint, įsigaliojo pilietinis žydų nelygiateisiškumas, jų diskriminavimas“⁹. Tačiau jau kitame puslapyje autorius reziumuoja: „Nežiūrint sudėtingų ir prieštaringų reiškinų, **žydų tautinis gyvenimas Lietuvoje pakilo į naują ir žymiai aukštesnį lygį** –

⁷ Ten pat, p. 142.

⁸ Dr. Remi H o c k m a n OP, Blogio triumfas visuomenėje be dievo, *Sandora*, 1998 m. spalio, p. 5.

⁹ S. A t a m u k a s, *Lietuvos žydų kelias...*, p. 131.

jie užėmė svarbią vietą ir valstybės gyvenime (pabraukta mano. – Č. B.)¹⁰. Kaip su-derinti tai su aukščiau minėtu žydų diskriminavimu, nesiimsime aiškintis.

Gaila, kad S. Atamukas – patyręs pogrindininkas, buvęs politinis kalinys ir tikras komunistinio judėjimo Lietuvoje žinovas – nutyli realų žydų vaidmenį priešvalstybinės komunistų partijos veikloje. Knygoje tik bendromis frazėmis pakartojama nuobodi versija apie lietuvių ir žydų savotišką disproporciją vadinamajame revoliuciniame judėjime. Neabejojame, kad autentiški S. Atamuko paliudijimai ir apmąstymai padėtų išvengti negatyvių spekuliacijų minėtu klausimu.

Visiems aišku, kad pagrindinė ašis, aplink kurią sukasi esminė lietuvių ir žydų santykių problema – Didžioji Katastrofa Antrojo pasaulinio karo metais. Nors aki-vaizdu, kad su holokaustu susiję klausimai yra pusės šimtmečio praeitis ir priklauso istorijai, tačiau juos bent kol kas monopolizavo politikai ir politikieriai. Savaiame su-prantama, kaip sunku tyrinėtoji išsilaisvinti iš šališkų tradicinių koncepcijų ir poli-tizuotos sąmonės varžtų. Tokias pastangas iš dalies pastebime S. Atamuko darbe. Imponuoja tai, kad skaitytojui aiškiai parodomi trečiojo reicho vadovybės tikslai, apibūdinamos barbariškos priemonės, siaubingų represijų aparatas. Visa tai yra ne kas kita kaip tiesioginė nuoroda į tikruosius žydų Katastrofos kaltininkus. Istoriskai pagrįsta, morali autoriaus pozicija.

Deja, kiti S. Atamuko samprotavimai dėl holokausto aplinkybių nors ir įdomūs, tačiau kažin ar visada pagrįsti. Mums atrodo, kad, nepaisant geros valios, autoriui nepavyko įveikti politizuotos kai kurių žydų sluoksnių įtakos vertinant 1941–1944 m. įvykius Lietuvoje. Keista, tačiau istorikas nesugebėjo objektyviai suformuluoti tyrimo tikslų, aprioriškai sulygindamas vokiečių ir lietuvių vaidmenį holokauste. Pasirodo, kad knygoje „labiausiai stengiamasi išaiškinti: 1) žydų katastrofos veiksnius, **kuriuos lėmė vokiečiai ir lietuviai** (pabraukta mano. – Č. B.), jų atsiradimo priežastis, pasireiškimo motyvus, veiklos būdus“¹⁰. Po šitokios apkaltos naiviai atrodo visokie reveransai lietuvių atžvilgiu dėl jų pagalbos žydams, pastarųjų gelbėjimo iš nacių nagų ir pan. Gerai pažinojusį ikikarinės ir pokario Lietuvos gyvenimą knygos autorių galima apkaltinti net moksliniu nesąžiningumu, kai jis priekaištauja lietuvių tyrinėtojams, kurių studijose „jaučiamos pastangos atskirti lietuvišką anti-semitizmo ideologiją nuo dalyvavimo genocido politikos ir jos įgyvendinimo praktikoje“¹¹. Pripažinti okupuotai tautai genocido politikos vykdymą kitos pavergtos bendruomenės atžvilgiu neteisinga ir amoralu. Dėl istorinės tiesos išgamas žydšaudžius privalu atskirti nuo lietuvių tautos, lygiai kaip nuožmius sovietinius kolaborantus N. Dušanskį, E. Rozauską, A. ir J. Slavinius, D. Todesą, G. Zimaną etc. nuo žydų bendruomenės. Pagaliau nacių ir lietuvių žydšaudžių vaidmuo neadekvatus. Pirmieji vykdė planingą genocidą, antrieji prisidėjo prie jo nusikalstamo realizavimo. Rasistinės politikos ir kriminalinio nusikaltimo prigimtis skirtinga.

¹⁰ Tcn pat, p. 231.

¹¹ Tcn pat.

Kas be ko, žydai ir lietuviai turėjo savo sąskaitų, kaip ir daugelis tautinių bendrijų kitose valstybėse. Tačiau be lemtingo išorės jėgų postūmio, nacių genocido politikos Lietuvos žydų tragedija neišvaiduojama. Nepalankus dalies Lietuvos žmonių nusiteikimas žydų atžvilgiu niekada nebuvo rasinės neapykantos šaltinis. Žinoma, ne tik nedaro garbės lietuviams, bet ir be išlygų turi būti smerkiamos LAF'o nuostatos žydų atžvilgiu. Ne vieno to meto politinio veikėjo naivumas, akla orientacija į hitlerinį reichą susipynė su nusikalstamu kolaboravimu, apie ką kalbama knygoje. Tačiau autorius, interpretuodamas LAF'o dokumentus, sutirština spalvas ir nutolsta nuo tikrovės teigdamas, kad būtent ši organizacija paskelbė griežtą nuosprendį, lėmusį Lietuvos žydų gyvybės ir nuosavybės likimą. Maža to, visiškai neatsakingai tvirtinama, kad „tai buvo tikslus ir kryptingas Hitlerio nubrėžto žydų problemos sprendimo lietuviškasis variantas“¹². Iki S. Atamuko apie jokią „žydų problemos sprendimo lietuviškąjį variantą“ apskritai nebuvo žinoma.

Autorius kvestionuoja Lietuvos istoriografijos koncepciją, jog 1941 m. birželio 22–23 d. Kaune ir provincijoje įvykęs antisovietinis sukilimas turėjo aiškias nacionalinės valstybės atkūrimo siekius. S. Atamukui lietuvių valstybingumo aspiracijos yra aiškiai antraeilis dalykas. Jam kur kas svarbiau, kad „Lietuva 1940 m. buvo inkorporuota į TSRS ir tomis sąlygomis žydams buvo suteikta galimybė plačiau dalyvauti bendrame valstybės ir visuomenės gyvenime“¹³. Nelengva iššifruoti, ką šitaip tvirtindamas turi omenyje autorius. Nesinori manyti, kad čia kalbama apie I. Dembo, J. Komodaitės, L. Finkelšteino, D. Todeso ir kitų „visuomeninės ir valstybinės veiklos galimybes“...

Lietuvos inkorporavimo į SSSR ir visuomenės gyvenimo sovietizavimo padariniai, nekalbant apie masines represijas, visuotinai žinomi. Ir pats S. Atamukas pateikia įtaigių faktų apie totalią sovietinę įvairių visuomenės sluoksnių, tarp jų ir žydų, diskriminaciją. Tačiau asmeninės autoriaus, kaip ir nemažos dalies žydų išeivių iš Lietuvos, simpatijos sovietiniam režimui, nors ir netiesiogiai, ryškėja iš daugelio knygos puslapių. Kaip žinia, sovietų teroro įbauginta Lietuvos visuomenės dauguma puoselėjo miglotas viltis, susijusias su SSSR ir Vokietijos kariniu konfliktu. Dėl visai suprantamų priežasčių Lietuvos žydai galvojo diametraliai priešingai. Deja, S. Atamukas šią specifinę situaciją ignoruoja tvirtindamas, jog dėl netikėtos karo pradžios sovietinė armija nebuvo pasirengusi tarybinių žmonių apginti. Sovietinio mąstymo recidyvai prasikiša ir kitose knygos vietose. Kad ir kaip būtų keista, bet atrodo, kad knygos autorius vis dar nelinkęs atskirti komunistų, sovietinės ir prosovietinės orientacijos žmonių nuo tikrųjų demokratų ar bent humanistiškai mąstančių. Reikia sutikti, kad traukiantis sovietinei kariuomenei žuvo daug nekaltų žmonių, tačiau negalima patikėti, kad būtent tada „buvo nužudyti arba anksti nuvaryti į

¹² Ten pat, p. 238.

¹³ Ten pat, p. 239.

kapus tūkstančiai antifašistinių, demokratinių, humanistinių pažiūrų lietuvių ir kitų tautybių žmonių, kurie vienaip ar kitaip būtų galėję padėti žydams arba net išgelbėti juos“¹⁴. Ši iš piršto laužta išvada ar tik nebus perimta iš A. Sniečkaus, K. Preikšo, G. Zimano pokarinės retorikos? Pasak jų, lietuvių savivaldos pareigūnai, kiti karo metais visuomeniniame gyvenime aktyviau dalyvavę žmonės vienareikšmiškai priskirtini prie nacių pakalikų, daugeliui priduriant „lietuviškai vokiško nacionalisto“, kai kuriems ir žydšaudžio nešlovę. Ir atvirksčiai, sovietų kolaborantai, šalininkai ar šiaip žmonės, Raudonosios armijos gretose kovoję su vokiečiais, nusipelnė tikrųjų patriotų vardą.

S. Atamukas, tiek daug vietos knygoje paskyręs holokausto problematikai, deja, nedaug kuo išsiskiria iš bendro lietuvių kaltintojų choro. Galima pridurti, kad kai kuriais atvejais jis meistriškiau negu Wiesenthalio tyrimo centro atstovai sumontavo sovietinės propagandos klišes su pirminių šaltinių medžiaga. Autorius iš sovietinių dokumentų leidinių ir knygų pasirinko „patogią“ medžiagą ir laisvai ja disponavo ne per daug rūpindamasis mokslinė istorinių šaltinių kritika. Nekalbant jau apie sovietų sufabrikuotą „lietuvių buržuazinių nacionalistų“ apkaltos medžiagą, monografijoje neprofesionaliai interpretuojami LAF'o, Laikiniosios vyriausybės, savivaldos institucijų dokumentai. Cituodamas atskirų politikų nuomones atspindinčius pasisakymus spaudoje ar normatyviniuose dokumentuose, jis net neužsimena esminio dalyko – būtent tai, kad Lietuva neturėjo jokių valstybinių institucijų savarankiškai politikai vykdyti. Net aukščiausio rango politinių veikėjų nuostatos ir deklaracijos teliko popieriuje. Lygiai taip pat pronacistinio ar antisemitinio pobūdžio lietuvių pareigūnų pareiškimai niekada netapo politiniais sprendimais, nepasiekė absoliučios daugumos Lietuvos žmonių ir neturėjo didesnio poveikio tautos sąmonei. Didžiosios daugumos lietuvių akimis, žydšaudžiai buvo kriminaliniai nusikaltėliai, kuriuos lydėjo visuotinė panieka. Nenuostabu, kad net paprastų žmonių sąmoneje lietuvių ir žydų santykiai nebuvo siejami su rasiniais ar politiniais prietarais.

Taip, lietuvių savisaugos batalionų kariai dalyvavo naikinant žydus už Lietuvos ribų. Naciams pavyko apgauti, apkvaillinti ar net priversti kai kurių junginių karius atlikti šį kruviną darbą. Tačiau kuo remdamasis S. Atamukas tvirtina, kad šiuose batalionuose tarnavusius karininkus ir kareivius žydšaudžiais „padaryti padėjo lietuvių veikėjai, generolai, pulkininkai, majorai, kapitonai, kurie aktyviai talkininkavo vokiečiams“¹⁵.

Be kita ko, kelia nusistebėjimą tai, kad tokioje didelės apimties knygoje nėra konkrečių faktų ar įrodymų apie asmenis, **tiesiogiai** dalyvavusius žudynėse. Net Lietuvos saugumo policijos Vilniaus apygardos viršininkas A. Lileikis, kaip nurodo autorius, žydus **perduodavo** vokiečiams. Jokiu būdu šito neteisindami, vis dėlto turime konstatuoti, kad konkrečiais lietuvių dalyvavimo žydų naikinime faktais

¹⁴ Ten pat.

¹⁵ Ten pat, p. 248.

disponavo tik sovietinis saugumas. Gerai žinome, jog ši institucija pasirūpino nubausti ne tik visus žinomus, tačiau ir nedaug arba net visai nenusikaltusius lietuvių veikėjus, apkaltinęs juos dalyvavus žydų žudynėse. Apie tai nei S. Atamukas, nei kiti tyrinėtojai, juolab šiuolaikiniai žydų veikėjai visiškai nekalba. Kitaip kaip tam tikra sąmoninga ar nesąmoninga painiava nepavadinsime autoriaus tvirtinimo, kad didžiuosiuose Lietuvos miestuose getai buvo įsteigti vokiečių karo komendantų ir vietos lietuvių įstaigų viršininkų nutarimais. Išeitų, kad vokiečių karinių ir lietuvių civilinių institucijų bendru sutarimu priimtas diskriminacinis žydų atžvilgiu sprendimas. Bet juk S. Atamukui gerai žinoma, kad visoje užgroboje Europos teritorijoje vokiečiai nedalomai tvarkė visus su žydų likimu susijusius reikalus. Argi Lietuva galėjo būti kokia nors išimtis, kur naciai „pagrindinio klausimo“ sprendimą būtų patikėję ne „arijams“?

Prabėgus daugiau nei trims dešimtmečiams nuo J. Bulavo knygos pasirodymo, S. Atamukas neturėtų mechaniškai perkelti į savo monografiją sovietmečio štampos apie lietuvių savivaldą, juolab apie jos vaidmenį naikinant žydus ir grobiant jų turtą¹⁶. Lietuvos skaitytojui tai jokia naujiena, tai tik naujas sovietmečio propagandinių idėjų tiražavimas.

S. Atamukas dažnai sugrįžta ir prie kitų sovietinės istoriografijos teiginių, kurie šiandien pagrįstai kritikuojami ar atmetami. Nemanytume, kad iš piktos valios, daugiau iš mąstymo inercijos jis pritaria sovietinės nostalgijos kamuojamų žmonių pažiūrai, jog dabartiniais laikais „dalyvavusių kovoje prieš nacizmą žmonių skaičius visai menkinamas, jų kovos pobūdis iškraipomas“¹⁷. Autorius, matyt, niekada nesigilino į tas aplinkybes, kad lietuviams, bent karo pabaigoje, buvo akivaizdu, jog nei iš nacių, nei iš bolševikų jie negali nieko tikėtis. Žydams kas kita, „sulaukti vienkios ar kitokios pagalbos buvo galima tik iš stojusių į kovą prieš okupantus komunistų ir kitų antifašistų, pavyzdžiui, iš antihitlerinio partizaninio judėjimo“¹⁸. Šitai suprasti galima tik kaip neišvengiamą pasirinkimą konkrečiu momentu. Tačiau istorijos tyrinėtojas turėtų sąžiningai pripažinti, kad žydų dalyvavimas vadinamajame antifašistiniame (iš tikrųjų antinaciniame) pasipriešinimo judėjime, kaip ir lietuvių kova prieš hitlerininkus 16-osios divizijos gretose, buvo bolševizmo pergales priartinimas. Lietuvai ji uždėjo naujas nė kiek ne lengvesnes priespaudos grandines. Asmeninės dorų žmonių patriotinės intencijos totalioje sistemoje buvo bevaisės.

S. Atamukas jautriai reagavo į žydų bendruomenės tragediją, tačiau lietuvių ir žydų santykių labai prieštarinių įvykių kontekste jam taip ir nepavyko atskleisti. Būtent tai ir yra silpnoji jo tiriamojo darbo pusė.

Česlovas B a u ž a

¹⁶ Ten pat, p. 250.

¹⁷ Ten pat, p. 256.

¹⁸ Ten pat, p. 260.